

Сымон Шаўцоў

Мая адысея

**Успаміны
Апавяданьні
Вершы**

**Выдавецтва Беларусаў Літвы
Рунь
Вільня
1999**

КАМУНІКАТ.ORG

Шаўцоў Сымон

Мая адысея

Успаміны. Апавяданьні. Вершы

ISBN: 9986-9228-5-2

УДК: 882.6(94)-3

Кніга ўспамінаў, прозы й паэзіі аўстралійскага беларуса Сымона Шаўцова наскрозь аўтабіяграфічная, пранізана туюю па страчанай Радзіме. Кніга выдадзеная на сродкі аўгара.

Настальгія па каранях

Аднойчы вясною заўважылі мы на закінутай сядзібе куст, увесь абсыпаны залацістымі кветкамі. І пастанавілі восеньню перасадзіць яго ля сваёй хаты. Аднак ён так і не парадаваў нас наступнай вясною сваім квітненнем — усе сілы ягоныя пайшлі на тое, каб выпусціць толькі кволья, хваравітыя лісточкі. Карэньні зь цяжкасьцю здабывалі сокі з чужой і незнаёмай глебы...

Калі чытаеш успаміны беларусаў, што азіраюцца на свой доўгі й горкі шлях, каторы прывёў іх на чужыну, — думаеш: колькі ж сілы ды жыццёвай энэргіі затрачана імі, каб прыжыцца, укараніцца ў іншую, хай сабе больш урадлівую, але ня родную, не сваю глебу?

І вось, калі ўжо ўрэшце ўдалося здабыць свой куток, наладзіць сабе ды сваім дзецям быт, годны чалавека, — падкрадваецца туга па радзіме. «Хварэю на настальгію,» — прызнаецца аўтар гэтай кнігі. Баляць, вярэдзяць страчаныя карані, як ные даўно страчаная рука ці нага пакалечанага чалавека...

У нашай вёсцы апавядалі пра дзядзьку, што вярнуўся з Амэрыкі, дзе ўжо меў здабытае сваёй працай усё, што патрэбна для жыцця. Але так хацелася «беларускую скварку зьесьці ды на беларускай печы паляжаць!» Ня ведаў, бядак, што замест той печы чакалі на яго лягерныя нары...

Тыя, хто ўсьведамляў небясьпеку вяртаньня, — выжылі. Але ня вылечаліся ад настальгіі. І яна змушае іх брацца за пяро й вярнуцца, хоць бы ў думках-успамінах, да роднай зямелькі. Бо нават вяртаньне ў марах на Бацькаўшчыну надае моцы жыць на чужыне — як таму Антэю — дотык да зямлі-маці.

«Мілы той куток, дзе рэзаны пупок», «На чужыне, як у дамавіне»... Людзей, што жывуць ды працуюць не на сваёй радзіме — безліч. Але адна справа — выехаць сваёй воляй, ведаючы, што ў кожны момант можаш вярнуцца, і зусім іншае — доля выгнаньніка, за якім дзьверы зачыняюцца назаўсёды, або, прынамсі, на неакрэсьлены час. Аднаму едуць у іншыя краіны, бо толькі там могуць рэалізаваць свае здольнасьці й таленты, іншыя вымушаныя жыць у эміграцыі з усьведамленьнем таго, што толькі на радзіме маглі б рэалізаваць сябе на поўніцу — і тады гэтае робіцца трагедыяй.

Людзі пакаленьня Сымона Шаўцова — пакаленьне нашых дзядоў. Ды вось бяда — і для нас, іхніх унукаў, Беларусь усё яшчэ мачыха, усё яшчэ едуць і едуць, адрываючыся ад сваіх каранёў, з нашай зямлі шукаць лепшай долі ў чужых краях...

... Калі ж ты, нарэшце, расьцьвіцеш, Беларусь? І для каго?

Алег Аблажэй

УСПАМІНЫ

КАМУНІКАЦЫЯ.ORG

Мая Адысэя

Бабруйск. Юнацкі дом. Прафтэжшкола мэталістаў

Нарадзіўся 17 красавіка 1911 году на Случчыне. Каб не памёр няхрышчаны (не спадзяваліся, што буду жыць), мяне на трэці дзень жыцьця пахрысьцілі ў Слуцку ў царкве Сьв. Пакравы ды надалі ймя — Сымон. Аднак я жыву вась 88-ы год!

Да школы пайшоў у 1919-ым. Вучыўся ў беларускай і рускай мовах. Граматыкай і правапісам былі кнігі-падручнікі Язэпа Лёсіка й Браніслава Тарашкевіча. І «Беларускі лемантар», дзе я чытаў па складах: «Мы не рабы — рабы ня мы!» Я ж не разумеў слова «рабы» ды чытаў з націскам на «а»: «Мы ня рабы — рабы ня мы!»

Застаўся сіратою ў 1916 годзе. Бацька быў забіты на вайне зь Нямецчынай «за Веру, Царя и Отечество». Маці прыдбала мне айчыма, але ненадоўга. У 1920 годзе атрымала «пахаронку» ад камісара палка: «Пал в бою, храбро сражаясь с белополяками за Советскую власть». Айчым дабраахвотнікам пайшоў на фронт. Мабыць, гэтая «пахаронка» ўратавала мяне ў 1934 годзе ад бяды, у якую я трапіў у зьвязку з забойствам у Ленінградзе тав. Кірава, калі ў Беларусі (БССР) пракаціліся тэрор і арышты. (Аб гэтым напішу ніжэй).

Па сканчэнні чатырохкляснай школы ў вёсцы Навікі на Бабруйшчыне, маці мая палічыла: «Хопіць табе навукі! З навукі хлеба ня есьцімеш. Трэба ў руках мець рамяство».

Павяла мяне да Шмэркі-Бэркі, каб за два гады навучыў латаць і шыць боты. На трэці дзень маёй навукі за шаўца патаемна ўцёк з дому. Пехатой апынуўся за 25 вёрстаў ад роднай вёскі й прыйшоў на станцыю Бярэзіна ў Бабруйску. Пераначаваў тут, а як сонца прыгрэла, рана пайшоў у горад і прысеў на ганку Бабруйскага гарсавету. Тут мяне падабрала мадам Істоміна. Узяла за руку ды ўвяла ў гарана. Распыталі, як завуся, ці маю бацькоў, дзе жыву, колькі мне гадоў. Колькі, я й сам ня ведаў, бо непісьменная мая маці адно казала: «Нарадзіўся ў правадную нядзелю пасья Вялікадня за тры ці за чатыры гады перад вайной». Паглядзелі на мой мізэрны ды худы выгляд і казалі: «Гадоў мо 12-13». Я зманіў, сказаўшы, што жыву у цёткі на Случчыне ды ўцёк. І, праўда, жыву у цёткі колькі мясяцаў, але раней.

Гэта было ў 1925 годзе. Мадам Істоміна папросла ў гарана занесці мяне ў сьпіс,

выпісаць «провиант и обмундирование». У яе запыталіся: «А не ўцячэ й гэты?» Яна адказала: «Ну, что ж, увидим. Мне кажется, он ещё не испорчен улицей. И место у меня есть — двое убежали два дня назад и не вернулись».

Такім чынам я апынуўся ў сіроцкім юнацкім доме на Гогалеўскай, 38а ў Бабруйску. У двары юнацкага дому абступлі мяне хлапчукі й дзяўчаткі. Я пачуў словы «жлоб», «урка», «деревенщина». Гэтакія ды іншыя мянушкі надавалі мне, якіх я не разумеў. Рагаталі зь мяне, што ня умею трымаць відэльца ды ем, беручы палцамі. Сапраўды, відэльцы й мэталёвыя лыжкі я тут убачыў упершыню. Пасадзілі мяне абедца асобна, з краю стала, «каб вошаў не напусьціў». Па абедзе «дзядзька» павёў у лазню, пасля якой я ўвабраўся ва ўсё «казённае», новае: у юнацкую «ўніформу» зь цёмна-сіняй «чортавай» кожны й скураныя чар&вікі. Сам сябе не пазнаў.

Тут пачаўся для мяне «рай». «Халдзэі», «халдзейшы», «чалдоны» — так празывалі юнакі выхавацеляў і настаўнікаў — папыталі ў мяне складаньне, адыманьне, множаньне й дзяленьне ды табліцу памнажэньня. Далі пачытаць з кніжкі на рускай і беларускай мове. Напісаў пад дыктоўку некалькі сказаў, падкрэсьліў, дзе «имя существительное», дзе «имя прилагательное». Папыталі, ці ведаю напамяць вершы. Я прадэклямаваў вершыкі Максіма Багдановіча, Янкі Купалы, Пушкіна й Някрасава. «Годзен да 5-ае клясы!» — пастанавілі «халдзэі».

Так пачалася мая далейшая адукацыя. Хлапчукі й дзяўчаткі перасталі сьмяяцца зь мяне, убачыўшы, што я добра адказваю ўрокі ды «халдзэі» мяне ставяць як добры прыклад, асабліва ў дысцыпліне. Я ніколі не называў выхавацеляў «халдзеямі» й «чалдонамі», ня браў удзелу ў набеггах на чужыя сады й агароды, сумленна выконваў свае дзяжурствы па прыбіраньні двара, сталоўкі, не брыдкасловіў. Юнакі паважалі толькі загадчыцу дому мадам Істоміну ды настаўніка рускае мовы й літаратуры Мікалая Паўлавіча Жарава. Жараў жорстка не караў парушальнікаў дысцыпліны, «ня ябеднічаў» на юнакоў загадчыцы. Цяжкім пакараньне было, калі ня пусьцяць у кіно, або ўлетку купацца. Тут, у юнацкім доме, я ўступіў у камсамол.

Праз адзін год майго тут пражываньня аднойчы паклікалі мяне да канцылярыі. Я пераступіў за дзьверы й абамлеў, калі ўбачыў сваю маці. «Сыночак жа ты мой! — загаласіла яна, — Я ж свае вочы праплакала... Сьвечкі на памінкі-паніхду правіла па ўтопленику... Казалі, ты купацца пайшоў каля віру, дзе вада глыбокая ды круціць. Там цябе баграмі, шастамі шукалі...» «Знаешь эту женщину?» — запыталася ў мяне мадам Істоміна. А я ж ані слова: баяўся, што маці прыйшла забраць мяне дадому. Бачачы мой страх і роспач, загадчыца сказала да маці: «Тётка, мы тебе его не отдадим!» «А я яго й не забяру, бачу, яму тут хораша,» — адказала маці. Толькі тады я прытуліўся да маці й заплакаў. Перад маім выклікам Істоміна пра ўсё распытала матку й знала, што яна — двойчы удава, гадуе чацьвёра дзяцей, што ёй цяжка жывецца.

У юнацкім доме маім сябрам стаў Вова Хоха, якога празвалі «Япошка» за ягонае прозьвішча й кругавідны твар. Ён ня ведаў сваіх бацькоў. Быў добры акрабат, іграў на піяно й спяваў арыі з апэрэтак «Сільва» й «Баядэрка». Хоха чакаў, кабі яму стукне 16, каб дастаць пашпарт і пайсьці жыць самастойна.

Другім «закадычным» сябрам стаў мне Коля Сьмірноў. Гэта быў каранасты, моцна збудаваны юнак маіх гадоў. Ён аб'ездзіў ці ня ўсе вялікія гарады СССР, бо быў шахматыст -чэмпіён на Бабруйскую акругу. А пачалося ўсё з таго, што неяк рэдакцыя акруговай газеты «Камуніст», дзе працаваў Міхась Лынькоў, наладзіла чэмпіянат шахматыстаў, і Коля Сьмірноў стаў пераможцам і здабыў грамату. За навуку ён лічыў толькі матэматыку ды геаграфію. «Задачкі рашаць — трэба думаць. У шахматы гуляць — таксама трэба думаць. А геаграфія патрэбная, каб ведаць, як даехаць да горада ці краіны: цягнуком ці параплавам,» — казаў мне Коля. Ён марыў вывучыцца на капітана вялікага акіянскага параплава. Часта ў вольны час ён прастойваў каля геаграфічнай карты й падзываў мяне: «Гэй, ты, Сымон-Салямон, хадзі, пакажы возера Байкал!» Я доўга шукаў на карце тое возера, а Коля казаў: «А яшчэ ў 5-ай клясе вучыся! А я там быў. Вось ён, Байкал. Вада ў ім — чыстая-чыстая, глыбокая, халодная, як лёд, — такая, што няможна купацца. А вока ня бачыць берагоў. Мяне тут «застукалі лягавыя». У папраўчы дом для падлеткаў адправілі. Ды я скоро ўцёк. Апынуўся ў Ташкеныце. Вось там была жытуха! Цёпла, што ўначы, што ўранку. Хацеў у Пэрсію рвануць, каб пабачыць персаў-агнепаклоннікаў ды іхнага шаха... А ты ведаеш, што значыць «шах» і «мат»? Гэта значыць: шах памёр, яму няма ходу. Шахматы, напэўна, адсюль і пайшлі. Дабрацца да Пэрсіі пехатой вельмі ж далёка. На вярблюда не ўзьбярэсься, драбіны патрэбныя. Ды як ты захаваеся, хоць бы й на двухгорбым? Убачаць і «застукаюць»... Папаўся на базары. Нялоўка схапіў «кіш-міш», а мяне за руку сцапалі. Павялі да тамтэйшай міліцыі. Усё роўна ўцёк па дарозе. Не дагналі. Прыехаў у Кіеў. Тут прытуліўся да бабулькі, што йшла ў Кіева-Пячэрскую лаўру мошчам пакланяцца. Прыглядаюся на ейны вузюлок, а там, мусіць, толькі кавалачак хлеба. Не пажывісься. Улез і я ў тую лаўру. А там чарапы ды косьці мерцвякоў, аж страшна! Жывых мошчаў няма. Бабка кажа: «Памаліся, ўнучак, жывым сьвятым мошчам, яны дапамагаюць у нягодзе». Нічым я там не пажывіўся. Былез з таго падзямельля ды пакінуў Кіеў...»

Мой сябра Коля Сьмірноў шмат апавядаў з свайго валацужнага жыцьця «Пакінуў я Кіеў. Дабраўся да Адэсы. Там многа розных параплаваў вялікіх. Мора цёплае. Маракоў у горадзе — з усіх краінаў сьвету. Гавораць на розных мовах. А парогі ад мора на вуліцу мармуровыя, ды многа. Ідэш-ідэш, аж каленкі задрыжаць, пакуль выйдзеш на вуліцу. Там можна спаць уначы пад чаўном каля самага мора. Цёпла, хвалі б'юцца аб бераг, нібы калыханку сыпяваюць.. Залез я на параплаў, даведаўся, што ў Турцыю плыве. Марыў пабачыць султана й ягоны гарэм. «Застукаў» нейкі «жлоб». Высадзілі на бераг ды яшчэ й вушы накруцілі.. Вось вывучыся на капітана й паплыву па ўсім сьвеце... А ты, Сымон-Салямон, нідзе далей Гогалеўскай, мусіць,

ня быў?.. Хочаш, навучу ў шахматы гуляць? Але буду біць у лоб пстрычкі. Бачыў, як я даю ў лоб пстрычкі за пройгрыш? «Халдзеі» баяцца граць са мною, саромяцца дастаць у свой лоб. «Халдзеі» ты, ці не «халдзеі», а лоб падстаўляй, калі прайграў. Я за так гуляць ня згодны, інтарэсу няма. Вось узаўтра буду граць на шасцёх дошках адразу. Дамоўленасць у нас — пяць пстрычак за пройгрыш. Саромяцца, чырванеюць, але церпяць... А ведаеш што? Калі цябе Істоміна будзе ў краму з запіскай пасылаць, дык і я пайду з табою, Мяне аднаго ў горад не пушчаюць».

Я паддаўся на спакусу, каб навучыцца шахматаў. Коля дагнаў мяне на вуліцы на паўдарозе да крамы. Гаспадар бакалейнае лаўкі ўзважыў чорных зярнятаў, нібы канаплянага памеру, а потым чырвоных, нібы пшана. Нарэзаў тонкімі скрылёчкамі сьвежай чырвонай рыбы. Усё гэта асобна загарнуў у празрыстую паперу, паклаў у папяровы мяшэчак, падаў мне, а запіску ўдзёбнуў на цьвік на сьцяне. Па дарозе дадому Коля прыстаў да мяне: «Дай паглядзець на чорныя крупкі — ніколі ня бачыў!» Нечакана выхапіў з маіх рук пакунак, дастаў твая «чорныя крупкі» ды кажа: «Вазьму толькі ў два пальцы. Пакаштваць хачу. Істоміна й не заўважыць. Навучу ў шахматы гуляць». Хапнуў Коля тых крупак на поўны рот, разжаваў і пачаў выплёўваць: «Кіслае, паскудзтва, фэ!» А я дрыжэў ад страху, што Істоміна пазнае ды ніколі больш не пашле мяне ў краму. Сьмірнаў спрытна загарнуў пакунак зь ікрою, так, што папера аж прыліпла да яе, і супакоіў: «Ня дрэйф, не пазнае!.. Заўтра пачну цябе вучыць у шахматы».

Зрэшты, мадам Істоміна была зусім ня строгая да нас. Памятаю, аднойчы ў аднаго хлапца выхавацель знайшоў у кішэні групу, не такую, якую нам давалі ў сталойцы. Істоміна выклікала вінаватага да сябе й, выслухаўшы ягонья «апраўданьні», з мацярынскай любоўю й жалем сказала: «Воспитатель уже наказал тебя, не пустив в кино. Ну, смотри у меня, воробушек! Ступай, скоро уроки начнутся. А я дам тебе интересную книгу почитать...» Вось такое было «пакараньне» гэтай жанчыны, якая сіротам замяняла добрую, шчырую маці. Праз гэта мы шанавалі й любілі мадам Істоміну.

Зь дзяўчатаў у юнацкім доме памятаю дарослую, цыцастую, з васпаватым тварам Тамару Морыс. Яна чакала на пашпарт. «Хацімчыкі-хацімчыкі, оё-лё!» — гаварылі ёй жартам на вушка юнакі, паказваючы на ейны твар. А Коля Сьмірнаў казаў: «Яна зь сябе англічанку корчыць, а прозьвішча ў яе зусім ня Морыс, а Мароз!» Часта мяне разам з Тамараю ставілі на дзяжурства: сабіраць ды мыць посуд па абедзе, падмятаць падлогу ў сталойцы. Дразніліся: «Яна твая барышня!» Нібыта бачылі, як Тамара цалавала Хоху Вову, «Япошку». Хутка яна атрымала пашпарт і ўладкавалася на швэйную фабрыку.

Юнацкі дом вучыў і выхоўваў мяне як добрага савецкага чалавека й грамадзяніна. У 1927 годзе й мне выдалі пашпарт і ўладзілі на навуку ў Бабруйскую прафтэхшколу мэталістаў. Назначылі мне 15 рублёў стыпэндыі ды дармовае

пражываньне ў інтэрнаце пры школе. З ранку чатыры гадзіны вучылі па праграме гімназіі, па абедзе, яшчэ чатыры гадзіны, сьлясарнага й кавальскага рамяства. Скончыў прафтэхшколу ў 1929-ым і муіў два гады адпрацаваць на заводзе за навучаньне. Далі мне кваліфікацыю сьлесара 2-га разраду.

Менск. Пачатак творчасці. Беларускія пісьменьнікі

Яшчэ будучы ў прафтэхшколе, я наведваў літаратурны гурток пры газэце «Камуніст», які праводзіў Міхась Лынькоў. Прачытаў ягонья першыя творы «Гомо» і «Беня Балагол». Сам пачаў пісаць няўдалыя вершы, каторыя нікому не паказваў.

У гэтым жа 1929 годзе паехаў у Менск, каб паглядзець выстаўку «10 год дасягненьняў БССР». У Менску ўпершыню пайшоў трамвай па маршруце «Вакзал — Камароўка — Выстаўка — Вакзал». Горад мне спадабаўся. Падаўся на Ляхаўку, дзе месціўся машынабудаўнічы завод імя Варашылава. Прынялі сьлесарам 2-га разраду. Адразу пачаў працаваць, а заразам наведваць Дом Пісьменьнікаў, каб убачыць Янку Купалу, Якуба Коласа, Цішку Гартнага, Зьмітрака Бядулю, Міхася Чарота, Кандрата Крапіву ды іншых. Спаткаўся й пасябраваў з Кузьмой Чорным.

Пачаў і я друкаваць творы, зусім слабыя мастацкім узроўнем, затое вытрыманыя ў «сацыялістычным рэалізме». Надрукавалі нарыс «У ліцейным цэху», які стракаціўся параўнаньнямі, накшталт: «сінія аганькі, нібыта васількі ў жыце». Затым былі апублікаваныя кароткія апавяданьні «Брыгадзір Пагоскін», «Чырвонасьцяжны», «Дзеці вуліцы».

Пры доме Пісьменьнікаў тады дзейнічалі літаратурныя згуртаваньні «Польмя», «Узвышша», «Маладняк». Каля часопісаў гуртаваліся й друкавалі свае творы паэты, прэзаікі, драматургі. Хутка й пачынаючым, тым хто прыйшоў у літаратуру з фабрыкаў і заводаў, далі магчымасьць выдаць альманах «Ударнікі». Тут быў таленавіты пачынаючы паэт Мікола Бацюшкоў. Ён працаваў столярам на заводзе ймя Молатава. Вынайшла крытыка ў творах Міколы шкодны ўплыў Хлебнікава ды Ясеніна. Крытыкі казалі, што ў ягоных вершах «рабочыя-героі ненавідзяць сацыялістычныя фабрыкі й заводы, ня любяць сацыялістычную працу», што «аўтар ганьбіць сацсаборніцтва і ўдарніцтва».

У тыя гады йшла жорсткая барацьба з прагульшчыкамі, а нават і з тымі, хто спазьняўся на работу на пяць хвілінаў. Гарадзкія трамваі ўраньні былі заўсёды перапоўненыя: ня ўлезеш у трамвай, дык трэба бегчы на злом галавы на работу. Мікола Бацюшкоў напісаў пра гэта: «Гудок прагуў — «прагул! І ты бяжыш, а не ідзеш на голас глоткі закапцелай...» Калі ганялі «нацдэмаў», Мікола ўцёк зь Менску да свайго бацькі ў Рагачоў.

«Ударнікі» выдалі чатыры альманах! сваіх твораў у прозе й вершах. Маім літаратурным цэнзарам і дарадцам быў Кузьма Чорны. Міколу Бацюшкову дапамагаў Андрэй Александровіч. Скора пракацілася «навальніца» над «нацдэмамі» За арыштам Язэпа Пушчы, Уладзіміра Дубоўкі ды іншых, пачалі арыштоўваць перш «узвышэнцаў», а потым і «маладнякоўцаў». Асабліва гэтыя арышты лютавалі ў 1931-34 г.г. Але старэйшых з «Польмя» яшчэ не чапалі. Праўда, Цішка Гартны апынуўся ў магілёўскай вар'ятні. Неяк незаўважна зьнік Ліманаўскі, змоўк Зьмітрок Бядуля, Міхась Чарот. Былі арыштаваныя й кудысь высланыя Валеры Маракоў, Уладзімір Хадыка, Сыцяпан Ліхадзіеўскі, Юлі Таўбін ды інш. Чапляліся да Сымона Баранавых, Станіслава Шушкевіча, Максіма Лужаніна, Тодара Кляшторнага.

Кляшторны быў маім суседам па кватэры на пасёлку «Камінтэрн». Разам ішлі неяк з Дому Пісьменьнікаў па прагнільх дошках ходніку па Ляхаўцы. Тодар у абдрыпаных нагавіцах: адна калашына закасаная вышэй камена, другая — спущаная на падраны чаравік, Нёс на руках сваё малое дзіця, а за ім дробненька тупала ягоная малая, шчуплая жонка. За жончыну спадніцу трымалася малая дачушка. «Тодарка, родненькі, не ўпусьці дзіцятка!» — паўтарала жонка. Тодарка быў крыху падпіты.

Кляшторны часта насіў з сабою ў клетцы канарэйку, якую вучыў размаўляць. Рабочыя-муляры ведалі, што ён — паэт. З рыштаваньняў забачаць яго й гавораць: «Вунь, ідзе пралетарскі паэт!» Пыталіся: «Як сьпявае канарэйка?» «Не сьпявае, а плачыць у клетцы канарэйка,» — адказваў Тодар.

У Доме Пісьменьнікаў пасябраваў я з Валерам Мараковым, Юліем Таўбіным, Кузьмой Чорным. У сталойцы тут сабіраліся пры сталае есьці крупнік, засквараны грыбамі, булібу-кашу з квашанай капустай, запраўленай канапляным алеем. Гаманілі, шуткавалі. Часам хтось разжывецца гарэлкай, падзеліцца зь іншымі... Скора забаранілі часопісы «Ўзвышша» й «Маладняк», засталася адно толькі «Польмя». Перастаў выходзіць і альманах «Ударнікі».

У 1934 годзе ўтварылі Саюз Пісьменьнікаў БССР. Крытыкі яшчэ горай напалі на «ворагаў народу», «нацдэмаў». Асабліва шчыравалі Бэндэ й Кучар. Моцна дасталася Тодару Кляшторнаму ды і амаль усім «узвышэнцам» і «маладнякоўцам». Пісьменьнікі баяліся даваць свае рукапісы ў друк без папярэдняга абгаворваньня грамадою ў Доме Пісьменьнікаў. Крытыкі «чапляліся» нават да Купалы. Былі нападкі й на «Дрыгву» Якуба Коласа. Нарэшце Крапіва напісаў эпіграму:

Ходзіць пуга па хвасьце —
Не балуй, папутнік.
На пятнаццатай вярсьце

Не сыцярапеў пакутнік:
— Крытык, родненькі, даруй
Мне і маёй музе!
Кіраваць — то ты кіруй,
Ды ня вельмі тузай!

А тымчасам адпрацаваў я свае два гады за навучаньне на заводзе імя Варашылава ды так і застаўся ў Менску. Быў ударнікам працы. Узімку пасылалі мяне ў недалёкія МТС рамантаваць трактары. Неўзабаве Кузьма Чорны парадзіў мне пайсьці працаваць у рэдакцыю газэты «Калгасьнік Беларусі». Сказаў: «Ідзі да рэдактара, скажы, што я прыслаў. Таварыш Шастакоў мой добры знаёмы й ён шукае чалавека ў аддзел на праўку й апрацоўку сельгораўскіх допісаў». Мяне прынялі на гэтую пасаду.

Паездка на галодную Ўкраіну. Нарыс «Чорнае золата»

У 1934 годзе дастаў я ад Літфонда аванс-грошы, каб напісаць нарысы, ці кароткія апавяданьні аб працы беларусаў у капальнях Данбасу. Мне раілі паехаць на будоўлю «Беламорканалу», аднак я папрасіўся на адзін месяц у Макееўку. Там працавалі завербаваныя на два гады беларусы, а сярод іх, на шахце «Капітальная», працаваў інжынерам мой зводны брат Іван Шаўцоў, камуніст з 1926 году. Я меўся напісаць, як яны здабываюць «чорнае золата», і спадзяваўся што Іван пазнаёміць мяне з шахцёрамі -беларусамі. Да таго ж мне хацелася пабачыць яго, бо мы не сустракаліся з 1925-га, як я ўцёк з дому.

Упакаваў дзьве валізкі. У адну — адзежу, ручнік, бялізну. У другі чамадан — восем кулідак «камэрцыйнага» хлеба, што прадаваўся па рублю за бохан бяз хлебных картак.

За Гомлем цягнік спыніўся на першай украінскай станцыі. Да вагонаў пацягнуліся худыя рукі галодных дзяцей. Я расчыніў вакно й пачуў: «Хліба, дайце хліба!» З малымі былі кабеты, старыя й маладыя. Я ведаў, што значыць прасіць «хліба», ведаў, бо сам часта галадаў у дзяцінстве. Дастаў адзін бохан з чамадану, раскrojіў на кавалкі ды раздаў замораным голадам папрашайкам. На наступным прыпынку на плятформе было яшчэ больш галадуючых, што чакалі цягніка зь Беларусь.. Да Макееўкі я такі давёз чатыры боханы, ведаючы, што і ў брата сям'я.

Калі расказаў Івану пра галодных украінскіх дзяцей, кажучы, што ў нас, у Беларусі, голаду няма, той сказаў: «Ты мне не паверыш, але гэта чыстая праўда. Тут было людаедзтва. Ад голаду мерлі, як мухі. Але нікому ані слова!»

Цяжка было пісаць пра «чорнае золата». Стараўся хваліць, хлусіў пра сваіх

герояў, каб вытрымаць твор, як тое патрабавалася, у рэчышчы «сацыялістычнага рэалізму». Пасля чатырох месяцаў апрацоўкі сваіх нататкаў атрымалася ці то аповесць, ці то хроніка, якую я, яшчэ «сырую», занёс паказаць на кватэру Кузьме Чорнаму. «Пакінь, я прачытаю. Праз тыдзень зойдзеш, пагаворым,» — сказаў Кузьма.

Праз тыдзень, у нядзелю, я прыйшоў да Чорнага паслухаць ягоную крытыку й параду. Кузьма неяк спалохана зірнуў на мяне й запытаўся:

— Паказваў гэты рукапіс каму-небудзь у Доме Пісьменьнікаў?

— Не, нікому не паказваў.

— Вось што, — параіў наш знакаміты пісьменьнік, — схавай свой рукапіс так, каб і сам ня ведаў, дзе ён. Нікому не паказвай. Было гора, ёсць і будзе. Цяпер ня час друкаваць гэтакае. Небясьпечна. Мажліва, прыйдзе час, калі такое можна будзе даць да друку...

Болей нічога не сказаў. Ані слова пра мастацкую форму. Паціснуў на разьвітаньне руку ды яшчэ раз папярэдзіў, каб нікому не паказваў. «Чорнае золата» я паклаў пад спружыны сваёй канапы, на якой сядзеў і спаў.

Пачатак вучобы ў БДУ й пачатак трагедыі

Праца ў газэце «Калгаснік Беларусі» мяне не задавальняла. Я атрымоўваў менш грошай, чым рабочы на заводзе. Хлебныя карткі тут былі на 300 грамаў на дзень, а на заводзе я, як рабочы, даставаў 600 грамаў. Адчуваў таксама, што маю малую адукацыю. У тым самым 1934-ым адчынілі ў Беларускай Дзяржаўным Унівэрсытэце гістарычны факультэт ды набралі 40 студэнтаў з закончанай сярэдняй адукацыяй. Патрэбна было вытрымаць іспыты з матэматыкі, фізікі, мовы й літаратуры, беларускай і рускай, а таксама з Канстытуцыі СССР. Я падаў заяву, здаў іспыты й быў прыняты на першы курс гістарычнага факультэту. Навучаньне было разьлічанае на пяць гадоў.

Рэдактар газэты Шастакоў, даведаўшыся аб маім паступленьні, раззлаваўся: «Не пушчу! Цябе ўзялі працаваць тут. Ты спраўляўся з гэтай работай». Я ледзь ня плакаў. Шастакоў неяк зьмякчэўся, падумаў і сказаў: «Добра, вучыся. Толькі наладзь грамадзкую работу ў нашым падшэфным калгасе. Там адстаюць з уборкай і здачай збожжа дзяржаве. Наведайся туды ў нядзелю ды «падштурхні іх там!» Я прыгарадным цягніком зьездзіў у падшэфны калгас, «падштурхнуў», выпусціў насыценную газэту. Калгас выканаў плян здачы збожжа, а мяне адпусцілі на вучобу.

Тут, у БДУ, і пачалася мая нядоля. Ад таго 1934 году на ўсё, на ўсё жыццё, аж

да далёкай Аўстраліі, вельмі цяжкі быў мой лес.

Я моцна кахаю сваю Радзіму. Хварэю на настальгію па Бацькаўшчыне. Там пазаставалася шмат маіх крэйных: на Случчыне, на Рагачоўшчыне, Бабруйшчыне, у Менску. Лесу іхняга ня ведаю. Выхаваны я быў як «савецкі чалавек і грамадзянін», а зрабілі зь мяне «зрадніка» й «ворага народу». Канечне, ня Бацькаўшчыне я здрадзіў, а таму нялюдзкаму палітычнаму рэжыму й сталінскай сыстэме, якія былі створаныя ў Беларусі. Мне ў мае студэнцкія гады (1934-1939) зрабілі так, як пра тое трапна напісаў Якуб Колас: «Лезу я наперад — асадзі назад!»

Памятны мне мітынг студэнтаў гістарычнага факультэту, калі паведамлілі пра забойства таварыша Кірава Сяргея Міронавіча, «верного, дорогого друга и лучшего соратника нашего дорогого и любимого отца народов товарища Сталина», — гэтакімі словамі адкрыў мітынг сакратар партыі нашага факультэту. Сярод студэнтаў было шмат «партыячэцкіх камуністаў», прысланых вучыцца гісторыі без уступных экзаменаў, каб наладзіць партыйнасьць навукі ды весці барацьбу з буржуазнымі «нацдэмамі» й з памылкамі гісторыі. У нас на курсе іх было 18 чалавек. Яны раней былі на партыйных пасадах — інструктарамі гаркомаў, райкомаў кампартыі, некаторыя нават сакратарамі. Збольшага ня мелі сярэдняй адукацыі. Без агульнай адукацыйнай падрыхтоўкі навука давалася ім вельмі цяжка. Аднак стыпэндыю яны даставалі паводле адумysłовага ліста — 360 рублёў штомесяц, тады як першакурснікі атрымывалі 90 рублёў. За выдатна здадзеныя іспыты давалі 10 рублёў надбаўкі.

Сакратар «кляймій» «ворагаў народу». Асабліва акадэміка Шчарбакова, каторы даваў нам лекцыі па гісторыі, а таксама ягоны падручнік для ВНУ. Кнігу ягоную палічылі «шкоднай», «нацдэмаўскай». «Кляймій» прафэсар філязофіі Зелянкова, які быў прысланы з Казанскага ўнівэрсытэту дзеля «исправления» сваіх трацкісцкіх памылак. Прафэсар Зелянкоў чытаў нам гісторыю філязофіі. Сакратар гневаўся: «Чаму прафэсар Зелянкоўскі даваў у сваіх лекцыях не марксізм-ленінізм-сталінізм, а гаварыў пра нейкіх Анаксагораў, Анаксіменаў, Платонаў ды Арыстоцеляў? Навошта яны нам? Нам зь імі не па дарозе! Навошта нам ведаць пра нейкага там Сен-Сімона, Фур'е, Русо? А гэтыя немцы — Фіхтэ, Каўцкі, Пляханаў, Бернштэйн? Гэта ж ворагі, апартуністы! Адам Сьміт, Рыкардо... гэта ж капіталісты! Нам патрэбны матар'ялізм, каб перарабляць чалавека, як і прыроду. Вунь Мічурын пры дапамозе навуковага гістарычнага матар'ялізму вырасьціў новыя, дасюль нябачаныя фрукты!»

З залі хтосьці выгукнуў: «У Казлове на вярбе грушы растуць, на хвоях — ня пышкі, а бананы!» Некаторыя зарагаталі. Сакратар разьюшыўся: «Хто там, які вораг у нас гаворыць гэта? Не дазволім насьміхацца над нашай навукай і

нашымі вучонымі!» Сакратар ячэйкі меў усяго 6 клясаў адукацыі. Яму цяжка было вучыцца ў БДУ. Але як «аратар» ён расхадзіўся, увайшоў у азарт...

Нейкі чорт падштурхнуў мяне ўзяць слова. Я сказаў, што мы, студэнты, як аслы, анічога ня ведалі й не разумелі зь філязофіі й гісторыі Беларусі й што прафэсар Зелянкоў і Акадэмік Шчарбакоў давалі нам веды. Як жа вучыць марксізм-ленінізм, ня ведаючы каранёў гэтага вучэння?

Хваліў падручнік акадэміка Шчарбакова па гісторыі Беларусі. Сказаў, што купіў яго й чытаю. (Я ня ведаў яшчэ таго, што Шчарбакоў быў ужо арыштаваны. Ня ведаў і таго, што праф. Зелянкоў быў выключаны з ВКП (б) і так сама арыштаваны).

Пасля майго выступленьня зноў загаварыў сакратар партыі: «Вось бачыце, якіх студэнтаў мы маем у сваіх шэрагах! Ворагі народа ёсьць і сярод нас. Яны абараняюць і хваляць Шчарбакова, хваляць шкодны падручнік, хваляць трацкіста Зелянкова. Гэтыя контррэвалюцыянэры нам шкодзілі. Хацелі і чыталі лекцыі, каб адарваць БССР ад адзінай сям'і народаў СССР. Такім студэнтам мейсца там, дзе й хвалёным імі прафэсарам! Ім ня мейсца сярод нас!»

У залі ўсе маўчалі. Я адчуў трывогу. На мяне ўсе пазіралі збоку, насыцарожана, спалохана. На гэтым мітынгу выступаў і студэнт-партыячнік Мельнічонок. Ён добра вучыўся, быў начытаны, любазнаны чалавек. Меў кал я трыццаці гадоў. Ягонае выступленьне не было гэтакім «жорсткім», як сакратара. Ён сказаў, што «многія так думаюць, як і Шаўцоў». Гэта ня іхняя віна, а лектараў, што чыталі нам лекцыі, і тых, хто іх заслаў да нас». Мельнічонок паправіў сакратара, які Пляханаву аднёс да немцаў ды «зваліў у адну кучу» з Каўцкім і Берштэйнам. Сказаў, што У. І. Ленін цаніў і хваліў Пляханаву за ягоныя заслугі, бо ён першы пералажыў у рускую мову творы Маркса й Энгельса.

Мельнічонок на перапынках паміж лекцыямі на калідоры часта размаўляў са мною. Я даведаўся, што празь месяц пасля забойства Кірава ён быў пераведзены з членаў ВКП(б) у кандыдаты праз тое, што дапамог напісаць заяву свайму добраму сябру, які працаваў дырэктарам саўгасу ды быў выключаны з партыі й зняты з пасады. Сябра паленаваўся перапісаць тэкст той заявы, а да яе прыпісаў колькі сказаў сваёй рукой і падаў на разгляд у партыйную камісію пры ЦК КПБ (б). Там у яго папыталі: «Хто табе напісаў гэтую заяву?» Былы дырэктар саўгасу назваў Мельнічонок і Мельнічонок падпаў у «падазроныя».

Назаўтра пасля таго «бурнага» мітынгу я, як заўсёды, прыйшоў слухаць лекцыі, сеў на сваё месца. Ад мяне ўсе пераселі за іншыя сталы. На першым перапынку мне адзін студэнт гаворыць: «Дзі, паглядзі на дошцы загад рэктара».

Я пайшоў да дошкі аб'яваў і прачытаў: «Студэнта 1-га курса гістарычнага факультэту Шаўцова Сымона Юркавіча выключыць зь ліку студэнтаў за яго варожыя антысавецкія погляды й выступленьні».

Вось так і пачалася мая трагедыя. Мне замацавалі «ярлык-тытул» на ўсё жыццё...

Далейшая вучоба. Настаўнічаньне ў «лікбезе». Звесткі пра асобных выкладчыкаў БДУ

Пракаціліся масавыя арышты, асабліва ў БССР і на Ўкраіне. Выключалі, арыштоўвалі, судзілі, растрэльвалі «ворагаў народу». Найбольш дасталася беларускай інтэлігенцыі.

Пасля масавых выключэньняў і арыштаў пры Саўнаркаме БССР была створаная Цэнтральная Кантрольная Камісія, якая разглядала справы выключаных непартыйцаў. Справы партыйных разглядаліся ў ЦК КПБ(б). Праз два тыдні па выключэньні мяне з БДУ я падаў заяву ў ЦКК. Выклікалі. Пыталіся, хто я й якое мае сацыяльнае паходжаньне, хто быў мой бацька, ці маю крэйных за мяжою СССР, ці належыў да камсамола, дзе жыў, кім працаваў, што гаварыў на студэнцкім мітынгу? Пыталіся: «Чаму ты ў першым томе «Капіталу» паставіў пыталынікі й клічнікі, а на палёх кнігі надпісы «Ці так гэта?» Ты сумняваеся й ня верыш у правільнасьць марксісцкага вучэньня? Што табе не падабаецца ў Маркса?»

Я адказаў, што бацька мой загінуў у вайне зь белапалякамі ў 1920 годзе ды паказаў «пахаронку», каторую прыслаў маёй маці камісар палка і каторую я папрасіў у яе, каб хоць ёю «прыкрыцца». Сказаў, што выходзіўся ў сіроцкім юнацкім доме. Працаваў рабочым на заводзе, быў ударнікам, рамантаваў трактары ў МТС. З камсамолу выйшаў як пераростак. У партыю заяву не падаваў, бо лічыў сябе непадрыхтаваным.

Далі пыталіся, якую я сувязь меў і маю з Домам Пісьменьнікаў, хто былі там мае сябры? Што і аб чым сам пісаў і друкаваў? Што ведаю пра «нацдэмаў»? Падрабязна распытаўшы, казалі: «Ідзі, пасядзі, пачакай у калідоры, мы цябе хутка пазавем». Праз хвілінаў пяць пазвалі, падалі заклеены канвэрт, казалі, каб аддаў рэктару. Прынёс рэктару, пастукаўся ў дзьверы габінэта, падаў канвэрт. Той ускрыў, прачытаў ды кажа: «Ідзі на лекцыі!»

Назаўтра на дошцы зьявілася паперка, загад рэктара БДУ: «Рашэньнем Цэнтральнай Кантрольнай Камісіі пры Саўнаркаме БССР студэнт Шаўцоў Сымон Юркавіч устанаўляецца ў правоў студэнта гістфаку з суровай вымовай з апошнім папярэджаньнем за сыстэму антысавецкіх поглядаў і варожыя

выступленьні».

З гэтага дня я замкнуў свой рот і пяць год вучобы ніколі не выступаў на сходах і мітынгах. Вучыўся многа, каб дастаць дзесяць рублёў, якія дадавалі да стыпэндыі за выдатныя адзнакі ў навучаньні. Мне былі вельмі патрэбныя грошы, бо ў касе зьберажэньняў ня меў нічога. Мая стыпэндыя ў 90 рублёў разьмяркоўвалася так: 30 рублёў адлічвалі за талёнчыкі на абеды ў студэнцкай сталаўцы, што была адна ў Менску для ўсіх студэнтаў гораду, астатніх 60 рублёў ішло на сьнеданьне, вячэру, кніжкі, адзежу й расходы на тэатар і кіно.

З грашыма мне нават пашанцавала. Якраз быў выдадзены загад Ураду БССР аб ліквідацыі непісьменнасьці й малапісьменнасьці ў рэспубліцы сярод дарослага насельніцтва да 60-гадовага веку. Пры Доме Ўраду арганізавалі такую школу. Тут вучыліся непісьменныя вясковыя людзі, што прыйшлі ў Менск мыць, выціраць, падмятаць. За навучаньне іх грамаце плацілі грошы, якія мне былі вельмі патрэбныя для пражыцця. У мяне было 17 такіх вучняў. Заняткі пачыналіся а 5 гадзіне ўвечары.

На першым уроку пытаю ў адной кабеты, чаму яна ня ўмее ані пісаць, ані чытаць? Адказвае: «Я ў калгасе сьвіньні даглядала, зь мяне граматы не патрабавалі!» Пытаюся ў другой, адказвае: «Я адну зіму хадзіла да школы ды ўжо даўно, усё забылася. Летам працавала заўжды ў полі, а ўзімку ў калгасе на розных работах. Навукі мне не патрэбна было! А вось тут прымушаюць вучыцца!» А трэцяя кажа: «Я, як дастаю грошы, то крыжык стаўлю, або прашу кагось за мяне расьпісацца. Ды той, што грошы выдае, ушчувае мяне: «Сорамна табе, Фёкла, крыжык ставіць, навучыся хоць дзьве літары пісаць «Ф» і «М». Гэта значыць — Фёкла Мядзьвецкая». Я пытаюся: «Як жа вы грошы лічыце?» «На грошы мяне не ашукаеш. Медзякі вялікія — гэта малыя капейкі. Белья мэталёвыя — большыя капейкі, а вялікі белы ды цяжкі — ажно паўрубля. Папяровыя ж грошы я пазнаю па малюнках на іх, па афарбоўцы ды памерах»... Дастаў буквары й задачнік для 1-2 клясаў, павесіў на сыцяну грыфельную дошку, паклаў крэйду ды пачаў вучыць пісаць літары, чытаць па складах.

Пры Саўнаркаме была вялікая бібліятэка й чытальная заля. Доступ туды быў толькі для супрацоўнікаў Дому Ўраду. Я дастаў дазвол у гэтую бібліятэку, бо меў прапустку як вучыцель непісьменных. Пасьля заняткаў ішоў у чытальню, тут мог дастаць патрэбныя мне кніжкі, якіх у Ленінскай бібліятэцы дастаць было цяжка, бо там у чарзе чакала шмат студэнтаў з усяго гораду. Дый кнігі выдавалі там на дзьве гадзіны пакарыстацца й вярнуць, таму што на іхняе чытаньне чакалі іншыя.

У бібліятэцы пры Доме Ўраду, на падборцы й выдачы кніг, працавала адукаваная, маладая, мілая дзяўчына Людміла Кохамская. Яна вучылася на

вячэрнім аддзяленьні Пэдагагічнага інстытуту ймя Горкага. Дзяўчына даставала патрэбныя мне кнігі, часам і забароненыя, якія выдаваліся толькі з дазволу «вялікіх цэнзараў». Я чытаў гэтыя кнігі ўпотаі, зварочваў ёй у рукі, бо яна, зразумела, была пад страхам, што давала мне іх... Маладая бібліятэкарка праз два гады сталася маёй жонкай.

Вучыўся, многа чытаў. Кінуў хадзіць у Дом Пісьменьніка, бо было боязна. Кінуў пісаць сваю «сацыялістычнага рэалізму» прозу. Адаў увесь час свой навуцы: гісторыі, філязофіі ды вывучэнню латынкі, нямецкай і французскай моваў, што выкладаліся на нашым гістфаку. Мовы руская й беларуская, літаратура выкладаліся таксама. Памятаю, як «зубрылі» напамяць, каб ведаць з латыні, дзеяслоў «sum» («быць»). Лектар латыні Эрнэст Земмель пісаў на дошцы, бо аніякіх падручнікаў не было. Земмель часта казаў: «Я апошні на Беларусі «грэк» і «рымлян». Як памру, дык «грэка» вы ўжо ня знойдзеце, а лаціняна, можа, яшчэ адшукаеце». Земмель быў хворы на сэрца ды ўжо стары векам. Ён часта выклікаў да дошкі студэнтаў пісаць формы дзеяслова «sum», бяз ведання якога немагчыма разумець, перакладаць латынь. Вось, спамінаю, выклікае ён да дошкі Натана Озера, «парттысячніка»: «Таварыш Озер, напішыце ўсе формы дзеяслова «sum!» Озер напісаў гэты дзеяслоў ды стаіць, ня ведае, як трэба пісаць далей. Яму падказваюць: «Пішы «фуі». Напісаў і стаіць. Ізноў нехта падказвае: «Фуісыці». Напісаў. «Фуітум»,» — чуецца зноў нечы голас... «Таварыш Озер, — кажа Эрнэст Земмель, — вось каб я меў Вашае сэрца». А Озер яму: «Прафэсар Земмель, вось каб я меў Вашу галаву!» На залі рогат.

Озер так і ня мог злажыць экзаменаў і пасья пяці гадоў навучання не дастаў дыплёма. Далі яму толькі пасьведчаньне, што навучаўся на гістфаку й яму было дазволена паўтарыць яшчэ адзін год. Озер пайшоў на партыйную пасадку й болей даставаў грошай, чым мы, вучыцелі сярэдніх школаў.

З праграмы была знятая гісторыя Беларусі. Пакінулі толькі гісторыю СССР. Філязофію марксізму-ленінізму спасьцігали з падручніка «Кароткі курс гісторыі ВКП(б)». Старажытную гісторыю даваў наш вядомы ўсходазнаўца акадэмік Нікольскі. Ён быў і дэканам гістфака. Гісторыю сярэдніх вякоў чытаў прафэсар Перцаў, добры, зь вялікай эрудыцыяй лектар. Новую гісторыю капіталістычнай сыстэмы выкладаў дацэнт Кагаўт.

Мы чакалі, што курс гісторыі каляніяльных і залежных краінаў прыедзе выкладаць Карл Радэк. Але Радэк быў арыштаваны, і гэты курс нам чытаў індус Мухарджы. Ён слаба ведаў рускую мову. Казаў, што ён з прафэсіі ёсьць інжынер, а Ленін яму сказаў быць палітыкам, калі ён, як дэлегат ад Індыі, прыехаў на кангрэс Камінтэрну.

Лекцыі акадэміка Нікольскага былі вельмі цікавыя. На ўсё жыццё запомніліся

ягонья расповяды пра старажытную Вавілёнію, Эгіпэт, Кітай, Індыю. У 1936 годзе Нікольскі цэлых два тыдні не чытаў нам лекцыяў і, наагул, не зьяўляўся ва ўнівэрсытэце. Думалі, што захварэў. Ажно ён зьявіўся на сваю лекцыю ды пачаў: «У мінулых лекцыях я агаварыўся. Калі тое запісанае ў вашых сшытках, дык выкрэсьліце. Я распавядаў пра маю палеміку з акадэмікам Ленінградзкага ўнівэрсытэту Струве, казаў, што ён папугайнічае за таварышам Сталіным. Струве цьвердзіць, што ў тья часы, калі была пастаўленая стэла вавілёнскага цара Хаммурабі, — там ужо йснаваў рабаўласьніцкі парадак. Клінапісны ж надпіс жа на стэле Хаммурабі паказвае, што сацыяльныя адносіны тады былі феадальна-рабаўласьніцкія, а клясычнага рабаўладаньня не было. Я з гэтай нагоды казаў, здаецца мне, што таварыш Сталін ёсьць не гісторык-усходазнаўца й ня ўмее чытаць вавілёнскі клінапіс ды эгіпэцкія іерогліфы, бо ён палітык, а не гісторык. Дык вось, мяне выклікаў першы сакратар ЦК КПБ(б) таварыш Гікала ды паправіў, як трэба чытаць лекцыі і як ня трэба гаварыць пра таварыша Сталіна». Нікольскі быў вельмі напалоханы. Хтось са студэнтаў-«парттысячнікаў» данёс на яго Сакратару ЦК.

**Настаўнічаньне ў АБВШ.
Навуковая праца ў архіве Адміралцейства.
Заканчэньне вучобы ў БДУ**

У канцы трэцяга навучальнага году ў траўні йшла сэсыя. Я не чакаў на астатнія дні й першым здаў свае экзамены. Раптам выклікаюць мяне ў канцылярыю да дэкана Нікольскага. У ягоным габінэце пабачыў вайскоўца з ромбам у дятліцах гімнасьцёркі. Акадэмік Нікольскі запытаўся, ці ўсе экзамены я здаў. Кажу, засталася адна латынь. У канцылярыі якраз сядзеў Земмель. Гаворыць: «Я магу яго тут праэкзаменаваць». Тлумачу, што яшчэ не рыхтаваўся да латыні. А Земмель кажа: «Я ведаю, што Вы ў гаду добра вучыліся». Дастаў кніжку ў латыні «Запіскі Тацыта аб гальскай вайне». Я пачаў чытаць, перакладаць на рускую мову, разьбіраць граматыку... «У мяне ўсё! — перапыніў Земмель. — дайце заліковую кніжку». Падаў. Бачу, піша «выдатна». Вайсковец, які слухаў і назіраў за мною, кажа: «Поедем со мной».

Вось тут я набраўся страху. Думаў, што мяне прыйшлі арыштаваць. Вайсковец відавочна ўбачыў мой спалох ды кажы: «Поедем в лагерь «Большое Стиклево». Будите нашим курсантам давать уроки по истории. Наш учитель в госпитале, тяжело больной, неизвестно, когда поправится». Гэта быў начальнік вучэбнай часткі Аб'яднанай Беларускай Вайскавай Школы, якая рыхтавала камандзіраў пяхоты.

Я папрасіўся забегчы дадому, паведаміць жонку, бо будзе хвалявацца. «Позвоните по телефону из лагеря», — пачуў адказ. Кажу, што дома няма тэлефона. «Позвоните ей на работу. В воскресенье можете наведаться домой».

На аўтамабілі хутка даехалі да лягеру. Вайсковец коратка мяне пайнфармаваў: «Вам будет уважение, как и всем нашим командирам. Столоваются будите в офицерской столовой» Зарплата такая же, какую получал наш учитель. Хотите, можем выдать военное обмундирование. Не хотите, можете оставаться в штатском». Я запытаўся: «А праграма якая?» Адказвае: «Чему и как Вас учили, это и давайте курсантам. Специальной программы нет. Рассказывайте о древних войнах, о войне 1812 года с Наполеоном, о войне с белыми. Вы же учили о походах Александра Македонского, Ганнибала, Цезаря, — вот и говорите об этом на уроках!»

Так я тры месяцы быў вучыцелем у гэтай АБВШ. Калі 1 верасня зьвярнуўся на заняткі ў БДУ, сакратар дэкана Рыбакоў сказаў: «Як тут забегалі «партыйцы», калі даведаліся, што цябе паслалі настаўнікам у АБВШ. Прыходзілі з прэтэнсіяй да дэкана, чаму не папыталі ў сакратара ячэйкі, каго паслаць на гэтую работу. Казалі, што ты маеш такую «атэстацыю», хоць выключай з унівэрсытэту... А Нікольскі сказаў сакратару: «Ідзіце займайцеся сваімі справамі, ня ўмешвайцеся ў навучальны працэс!» Замкнулі рот ».

На чацьвертым годзе навучаньня ў БДУ аднойчы загадчык бібліятэкі пры ДOME Ўраду Ашаровіч запрасіў на сямейны вечар да свае кватэры некаторых супрацоўнікаў. Людміле сказаў, што можа прыйсьці з сваім кавалерам. Ён здагадаўся, што яна дае мне чытаць забароненыя кніжкі. На кватэры Ашаровіча ўпершыню пачуў голас Леніна. Гаспадар паставіў патэфонную плытку з прамовамі «Что такое Советская власть?» і «Почему нам нужен Рабкрин?» Голас у Леніна быў даволі мяккі, вымаўленьне літары «р» з картавінкай. Ашаровіч быў партыйцам зь вялікім стажам. Меў знаёмых дактароў у Крамлёўскай бальніцы. Лячыўся там, калі хварэў. Потым быў данос на крамлёўскіх дактароў, што яны няправільна лячылі Максіма Горкага й Арджанікідзэ — прыскорылі ім сьмерць. Доктароў-жыдоў у Крамлі арыштавалі. І разам зь імі зьнік некуды зь Менску й Ашаровіч.

Па заканчэньні чацьвертага курсу лепшых студэнтаў, у тым ліку й мяне, паслалі ў Ленінград у архіў, што месціўся ў будынку Адміралцейства, папрабаваць пісаць па архіўных дакумантах навуковую работу. Я ўзяў тэму «Як царскія Думы вырашалі аграрнае пытаньне?» У архіве адшукаў лісты напісаныя рукою Грышкі Распуціна цару, царыцы й некаторым міністрам: «Мілай зделай для Григория назначить Николая Ивановича министром просвещения».

У Ленінградзе працаваў на фабрыцы мой сябра дзяцінства, зь якім разам вучыліся ў пачатковай школе. Жыў ён на Выбаргскім баку. Я знайшоў яго ды доўга заседзеўся ў яго на кватэры. Трамваі хадзілі туды па мосьце празь Няву. Было позна. Сябра кажа: «Застанься пераначуй, бо мост ужо разьвялі. Назаўтра

раніцай паедзеш». Аднак я пайшоў. Перабірацца на той бераг Нявы трэба было на чоўне. Відно, як удзень: «белая ноч». Я папрасіўся й мяне пераправілі на чоўне. Падчас пераправы пачуў, што ў горле неяк, як спазмы, зашкрабло, цяжка стала дыхаць.

Гатэль, дзе мы, студэнты, на месяц застанавіліся жыць, быў на Лігаўскай вуліцы. Вуліца доўгая, пустая, ані аўтамабіляў, ані прахожых. На скрыжаваньні з бочнай вуліцы выйшаў чалавек, крыху хістаючыся й сьпяваючы, ці то мармыгачы нешта сам сабе. Я ў яго запытаўся, дзе бліжэйшая дзяжурная аптэка, сказаў, што хачу купіць аспірыну, бо горла так залажыла, што не магу гаварыць. Чалавек прыслухаўся, як я гавару, і кажа: «Ты што, «бульбянік», у Фінскім заліве купаўся?» Ён па вымаўленьню зразумеў, што я ёсьць «бульбянік», г. зн. беларус. Адказаў, што я, сапраўды, зь Менску, а ў заліве не купаўся, толькі разуўся ды боўтаў у вадзе нагамі, седзячы на беразе. «Не пытайся, дзе аптэка, — весела сказаў мой суразмоўнік, — пытайся дзе кабак. Ну, як па-вашаму, «манаполька» ці што? Аптэка адсюль далёка ды ўжо зачыненая, а кабак вунь, на рагу! Купі чакушку «пяроўкі», выпі ды ў ложкак. Укрыйся добра, а назаўтра будзеш гаварыць, ачуняеш!»

Я заплаціў тры рублі за «чакушку», прынёс у пакой гатэлю, сеў на сваю пасыцель, адкупорыў чарадзейны «лек» ды выпіў проста з бутэлькі. Лёг у ложкак, укрыўся ўсім, чым толькі можна, каб сагрэць дрыжачае цела. Раніцай прабудзіўся позна, увесь потны. На сподзе й наверх прасьцірадды былі мокрыя. Кашлянуў — да мяне вярнуўся голас, чысты, як і раней. Сапраўды, ленынградзкі выпівоха выратаваў мяне ад ангіны, параіўшы добры «лек».

У архіве праца была цікавая. Напісаў кароткую «навуковую» работу паводле абранай тэмы. Залічылі яе, адзначыўшы, што «ўмею карыстацца архіўнымі дакумантамі».

У маёй адукацыі я насамперш многім абавязаны акадэміку Нікольскаму, прафэсарам Перцаву, Земьмелю, Зелянкову ды маёй любай жонцы, якая, не баючыся, давала мне чытаць «забароненую» літаратуру.

Праца ў дзесяцігодцы ў Капцэвічах

У 1939 годзе я закончыў гістфак БДУ. Здаў дзяржаўныя экзамены на «выдатна». Дастаў дыплём і да яго ліст дысцыплінаў, якія вывучаў, з адзнакамі. У лісьце было 28 прадметаў, уключаючы вайсковую падрыхтоўку й фізкультуру. Хацеў да аспірантуры акадэміка Нікольскага, аднак намесьнік міністра (камісара) асьветы БССР тав. Дунец патлумачыў, што Нікольскі ў гэтым годзе да аспірантуры не бярэ і ў менскіх школах для вучыцеля вакансіі няма: «Пасылаем цябе ў Капцэвічы Петрыкаўскага раёну. Там новая сталінская дзесяцігодка.

Капцэвічы — рабочы пасёлак пры чыгуначнай станцыі. Пасёлак вялікі, культурны: мае свой клуб, мэблеваю фабрыку, хлебзавод і майстэрні. Там табе будзе добра. Не ў Краснаполье ж пасылаем за 40 кілямэтраў ад чыгункі». Я сказаў, што жонка яшчэ не здала экзамен у пэдагагічным інстытуце. А намесьнік міністра ў адказ: «Здасьць, калі захоча. І ёй у Капцэвічах работа ёсьць. Будзе вучыць беларускай і рускай мовы й літаратуры ў 5-7 клясах. Мы маем адтуль запатрабаваньне. А дырэктарам там — заслужаны вучыцель таварыш Мурашка. Ён добры чалавек і вопытны пэдагог». Нічога не заставалася рабіць, трэба ехаць.

У сярэдзіне жніўня 1939 году я, мая жонка й двое нашых малых дзяцей прыехалі ў Капцэвічы. Для дагляду дзяцей я ўзяў з Рагачоўскага раёну сваю маці, што жыла ў сястры ды працавала ў калгасе. Пачалася мая работа ў школе: вучыў у 8-10 клясах гісторыі СССР і Сталінскай Канстытуцыі. Работа была прыкрая й нецікавая.

У школе з вышэйшай унівэрсытэцкай адукацыяй быў я адзін. Настаўнік матэматыкі ды фізыкі скончыў пэдінстытут. Усе іншыя навучыцелі мелі адукацыю пэдтэхнікума.

На трэці дзень працы дырэктар Мурашка, а ён сапраўда аказаўся добрым чалавекам, падаў позву ў Петрыкаўскі райсавет. Мяне выклікалі ў пакой №3 на 9 раніцы. Перад уваходам трэба было пастукаць у вакенца. Прыехаў цягніком у назначаную гадзіну, стукаю. Адчыніў вакенца чалавек зь вялікай галавой, падстрыжаны «пад бобрык», пранізаў мяне позіркам. Распытаўшы пра маю новую працу, сказаў:

— Ці ты ведаеш, што недалёка ад Капцэвічаў праходзіць польская граніца?

— Ня так і блізка — за восем кілямэтраў!

— Усё роўна. Можаш ісьці, — адказаў мой новы знаёмы і паглядзеў у шуфляду ў нейкую кніжку. Акенца зачынілася, і я пайшоў на цягнік у Капцэвічы.

Праз чатыры тыдні мяне зноў паклікалі да таго загадкавага акенца. Гэтым разам я размаўляў з даволі маладым чалавекам з чорнаю курчаваю галавою. У яго быў дробны твар, кручкваты нос з гарбінкаю, наогул, выглядаў чалавекам інтэлігентным. Таксама распытваў пра школьныя ды пабытовыя справы. Гэты да мяне звяртаўся на «Вы».

Трэцяга разу выклікалі ў раён празь пяць тыдняў пасля 17 верасня, калі нашае войска перайшло граніцу каля Капцэвічаў і ў шмат якіх іншых мяйсцовасьцях: «падалі руку дапамогі братом беларусам ды ўкраінцам». Гэтым разам мяне мала пыталі. Такім быў мой апошні выклік у Петраўскі аддзел НКУС.

У пачатку снежня ўсіх настаўнікаў, што мелі адсрочку й не служылі ў войску, узялі ў армію. У школе застаўся Мурашка, стары вучыцель рысавання й чарчэння Круглікаў ды жанчыны.

Аднойчы на нашую станцыю прыйшоў цягнік з Заходняй Беларусі. З расчыненых дзвярэй вагонаў-«цялятнікаў» высунуліся «пасажыры» — заходнія беларусы, каторыя ехалі на работу на капальні Данбасу. На плятформе якраз стаяла шмат капцэвічаўскіх рабочых, што йшлі на другую зьмену. З вагонаў запыталіся:

— Таварышы, ёсць работа?

— Работы ёсць — ды многа. Вось толькі хлеба мала, — пачулася ў адказ.

— Цо, цо пан поведзел? А чы жыць можна?

— Жыць будзеш, але станет худы-худы. Напалоханы гутаркай рабочых з «пасажырамі», я хуценька сыйшоў з плятформы. А раптам падумаюць, што гэта я размаўляю зь нявольнікамі?

Служба ва Ўральскай Вайскавой Акрэзе

У снежні забраў жонку, дзяцей, завёз у Менск да ейнага бацькі. Сваю маці адаслаў назад у Рагачоўскі раён. Згодна накіраваньня ваенкамату апынуўся ў Сьвярдлоўску, у распараджэньні Уральскай Вайскавой Акрагі. Адсюль паслалі мяне ў Башкірыю, у невялічкі гарадок Алапаеўск, служыць два гады у кулямётнай роце: загадам Галоў-накамандуючага й Камісара Абароны СССР усе прызыўнікі з вышэйшай і закончанай сярэдняй адукацыяй мусілі праз два гады выйсьці ў запас «малодшымі лейтэнантамі». Я тады ня ведаў, што за мною па пятах ходзіць мой «ярлык-тытул», ды так, што пасьледуе ажно за Ўральскія горы! Аказалася й тут правяралі маю «маяльнасьць таварышу Сталіну й Савецкай Радзіме».

Усе салдаты з адукацыяй мусілі вывучаць тры месяцы праграму байца, шэсьць месяцаў абучацца як малодшыя каманьдзіры, «сяржанты», і адзін год як каманьдзіры ўзводу — «малодшыя лейтэнанты». Пасьля гэтай гадавой падрыхтоўкі — тры месяцы стажыроўкі, а затым званьенне «малодшым лейтэнантам запасу». Я чакаў, каб скарэй выйсьці ў запас. Ажно ня так выйшла. Прачытаў у газэце «Красная звезда», што набіраюць у ваенную акадэмію для падрыхтоўкі на дыпляматычную працу вайскоўцаў, каторыя маюць вышэйшую адукацыю й ведаюць замежныя мовы... Вось тут і атрымалася, як я ўжо згадваў, паводле акрэсьленьня: «Лезу я наперад — асадзі назад!»

Бачачы, што я падыходжу да патрабаваньяў у аб'яве пра набор у акадэмію, я падаў заяву-рапарт на ймя камісара дывізіі. Прайшло пару дзён, пакуль мой рапарт па інстанцыі (ад палітрука роты, праз камісара батальёну) дайшоў спачатку да камісара палка, а потым да камісара дывізіі. Выклікалі ў штаб дывізіі. Прышоў, узяў «пад казырок», выцягнуўся «сьмірна» ды рапартую: «Таварыш камісар дывізіі, па вашаму вызаву явіўся курсант з кулямётнай роты Шаўцоў Сымон Юркавіч». «Не по «вызову», а по «приказанию»! Товарищ курсант, вы разве не знаете, как надо отдавать рапорт? Вы давно в армии?» Я збянтэжаўся, замяўся й адказаў, што служу адзін год і восем месяцаў. «Мало. В академию принимают тех, кто отслужил больше двух лет». Тлумачу, што ў аб'яве ня сказана, колькі трэба адслужыць. «Все равно. Можете быть свободным». Я выйшаў і падумаў: «Вось і тут пра мяне ўсё вядома!»

Цераз месяц пасля таго візыту выклікалі мяне ў штаб палка. Камісар пытаецца: «Сможете лекцию прочитать для комсостава и рядового состава полка? Тема лекции — «Отечественная война 1812 года». Я насыцярожыўся: «Вось і цяпер мяне правяраюць!» Кажу камісару: «Ня маю тут аніякіх кніжак пра вайну 1812 году. Ня ведаю датаў, нават забыўся прозвішча галоўнага героя Барадзінскай бітвы, гэтага, як яго, грузінскага князя, генэрала... Дома ў Менску засталіся кнігі й канспэкты-лекцыі аб гэтай вайне, а тут, у гэтым маленькім башкірскім горадзе, я наўрад ці што знайду». «Найдёте и здесь энциклопедию. Сколько Вам дней нужно на подготовку?» — абарваў мяне камісар.

Далі мне тыдзень часу рыхтаваць лекцыю, дастаць геаграфічную карту. Ад вайсковых заняткаў вызвалілі. Далі «увольнительную» ў горад. У школе я пазычыў геаграфічную карту й дошку. Адзін настаўнік даў мне «Советскую энциклопедию», яшчэ штось аб вайне 1812 году. Пачаў рыхтавацца, прыпамінаць тое, што калісь вучыў ды даваў курсантам АБВШ.

Спачатку чытаў лекцыю для камандзіраў. Прагаварыў паўгадзіны, камісар мяне перапыніў: «Перекур 10 минут!» Падыходзіць і кажа: «Говори проще. Наши командиры не имеют университетского образования. Им многое непонятно. Например, Вы слишком много французских слов употребляете». Другую гадзіну стараўся гаварыць, як патрабаваў камісар. Закончыў лекцыю «рэвалюцыйнымі лезунгамі». Салдатам жа чытаць было яшчэ лягчэй і прасцей: на зразумелай, даступнай ім мове.

У пачатку чэрвеня 1941 году наш полк выехаў на лягернае вучэньне. Раскінулі палаткі, уладзіліся. Але нядоўга трывалі нашыя вучэньні. 22 чэрвеня паднялі нас па трывозе. Адбыўся мітынг. Пачулі: «Гитлеровская Германия вероломно, по-бандитски напала на нашу Родину!» Пасля прамовы камісара дывізіі, начальнік асобага аддзела зачытаў «Приказ N 02 по дивизии». Назваў прозвішчы, у тым

ліку й мае, і дадаў: «Отсылаются в распоряжение Уральского Военного Округа».

Сьвярдлоўск — Уфа — Цюмень

У мяне адабралі вінтоўку, пляншэтку. Я апынуўся ў гэтай «особой» трупе. Тут былі немцы з Паваложжа, два жыды з Заходняй Беларусі, адзін паляк (вайсковы доктар), некалькі ўкраінцаў-«куркулёў» ды башкіры. Усіх нас пад вартай адправілі ў Сьвярдлоўск. А тут паслалі на работу — капаць катаван пад фундамент ваеннага алюмініевага заводу. Мяне назначылі за старшыну, загадваць тачкамі, лапатамі, кайламі, ламамі. Трэба было карміць, весці сьпіс гэтым «воінам», выдаваць і прымаць інструмэнты для працы. Жылі ў збудаваных цалкам з бэтану памяшканьнях, падобных да вялізных, разрэзаных напалам бочак, пакладзеных бокам. У іх было вільготна й холадна. Дзьве вялікія печы — «вагранкі» — круглыя суткі паліліся дрэвам і вуглём, аднак не маглі нагрэць таго памешканья. Ежу дастаўлялі ў бідонах з-пад малака проста на месца работаў — у катаваны: «баланда», а не зупа, кавалачак хлеба ды кубак гарбаты з пруту і лісьця маліньніку, засалоджанай сахарынай.

Паблізу было відно яшчэ адзін лягер, мабыць, такі самы, як наш. У мяне быў прыхаваны з сабою бінокаль. І я ўпотаў, каб ня бачылі іншыя, часам углядаўся ў бок таго лягера. Бачыў, як насілі драўляныя скрынкі-дамавіны, ды закапвалі іх у зямлю. Мы даведаліся, што там былі балты: эстонцы, латышы, літоўцы. Казалі, хварэюць на крываўку, а іх ніхто ня лечыць, мруць, як мухі. Нам было забаронена адлучацца ад лягера й мець сувязь зь імі і, наагул, зь іншымі людзьмі. Хтось падгледзеў ды скраў мой бінокаль. І я ўжо ня мог разгледзець, што дакладна рабілася ў суседнім лягерах.

Праз колькі месяцаў ад пачатку вайны, калі ўжо савецкая армія панесла вялікія страты ды згубіла вялікія тэрыторыі, калі немцы аблажылі Ленінград, лезылі на Маскву, — да нас на завод прыехала вайсковая камісія. Выклікалі й мяне. «Пачему ты здесь?» — пытаюць. Кажу: «Ня ведаю». Першым разам ад нас забралі да войска ў страювую некалькі чалавек, але я ў іхні лік не патрапіў. І другім разам таксама. Нарэшце, прыехала вайсковая камісія ажно з Масквы. Ізноў тое самае пытаньне: «Хочеш в строевую?» «Канечне, хачу!» — адказваю. «Поедем в город Уфу. Будеш старшиною военной школы, которая готовит младших командиров для фронта».

Прыехаў ва Уфу на сваю пасаду. Тут за чатыры тыдні «вывучалі» камандзіраў, каб на фронце камандаваць дванаццацю салдатамі. «Малодшы сяржант» — гэтакое вайсковае званьне давалася выпускнікам. Пачаў адзяваць, абуваць, карміць, запісваць вінтоўкі, лапаткі, сапёрныя ды іншыя рэчы, належачыя курсантам. А гэта былі найбольш башкіры з калгасаў. Пытаюся ў Багаўдзінава:

— Ці служыў у арміі?

— Моя воевал у Ленина. Моя знает стреляй винтовка.

— Ну, а цябе вызывалі калі-небудзь на паўторныя вучэньні, на перападрыхтоўку?

— Нет, моя работай колхоз!

Вось такіх «камандзіраў» рыхтавалі на фронт, каторыя, апроча «стреляй винтовка», нічога ня ведалі ў вайсковай справе ды нават ня ўмелі добра гаварыць па-руску.

Пасля чатырох такіх выпускаў мне сказалі: «Поедзь в Тюмень, там формируется дивизия на фронт. Будешь старшиной пулемётной роты». Гэта было, здаецца, раньняю вясною або ўзімку 1943 году. Мы ведалі, што немцы не ўзялі Ленінград, што іх адкінулі ад Масквы й б'юць. Пад Сталінградам абкружылі найлепшую армію SS фэльдмаршала Паўлюса. Там ідуць жорсткія баі. Пад Харкавам таксама цяжкія баі. Там камандуе стотысячнай арміяй маршал Цімашэнка. Было бачна, што нямецкая армія на ўсіх франтах заламалася.

Нашую стралковую дывізію сфармавалі сьпехам, усяго за пяць дзён, у Цюмені. Тут выпадкова спаткаў Мельнічонка, былога студэнта нашага гістфаку. Я прывёў сваю кулямётную

роту ў сталойку. Пазнаў Мельнічонка, ды, усміхаючыся, рапартую: «Дазволь прадставіцца. Старшыня кулямётнай роты Шаўцоў!» Бачу, што ён у вайсковай, прыгнанай да паставы ўніформе, але ў пятліцах няма «знакоў разліччя». Кажу: «Ня ведаю, як цябе велічаць па рангу?» Ён усміхнуўся: «Замкамісарам палка». Пытаю: «А на які фронт мы паедзем?» «Пад каманду маршала Цімашэнкі,» — адказвае. Потым шапнуў: «Нашая дывізія напалову з крымінальнага элементу, якім турму замянілі на фронт ». Я кажу: «А другая палавіна з такіх, як я». Мельнічонок зноў усміхнуўся: «Ёсць пахлешча за цябе». Распытвацца не было часу. Ён сьпяшаўся ды і мая рота выходзіла з сталойкі, мусіў строіць ды весці ў казарму. Больш я Мельнічонка не сустракаў, хоць ён быў у адной дывізіі са мной і нас разам адправілі на фронт пад Харкаў.

На фронце

У бойку зь немцам! ўступілі цёмнай ноччу пад Ліпцамі. Загадана было ціха падыйсьці да акопаў і траншэў праціўніка ды атакаваць яго, калі шпыхамі. Ноч была ціхая, цёмная. Вецер дзьмуў з боку немцаў. Сказалі падвязаць кацялкі, сапёрныя лапаткі, каб аніякага бразгу, каб ніхто не курыў. Паказалі кірунак наступу.

Выйшла нашая рота ў складзе першага батальёну. Кулямёты неслі ў разабраным выглядзе наводчыкі ды іхнія памочнікі, а за імі йшлі з каробкамі падношчыкі патронаў. Ротай камандаваў старэйшы лейтэнант. Палітрук і я йшлі попеч зь ім. Толькі прайшлі колькі крокаў, як нас асвятлі нямецкія ракеты. Сыпанулі з кулямётаў фосфарнымі кулямі, якія сьвецяцца ў цемнаце, што псыхалягічна ўздзейнічае на чалавека. Загадана было залегчы. Пасыпаліся на нас снарады зь мінамётаў і гарматаў. Хутка зьявілася зграя нямецкіх самалётаў, пачалі бамбіць з паветра. У небе было многа падвешана ліхтароў на парашутах.

Зноў загад: падняцца й бегчы да варожых траншэяў, калоць засеўшых немцаў. Уварваліся ў іхнія траншэі, а там ужо нікога няма — немцы адбеглі на іншыя свае траншэі. Мы згубілі камандзіра роты. Шмат было забіта й паранена нашых байцоў. З траншэяў нельга было падняць галавы, бо наша артылерыя ня ведала, што мы іх захапілі, ды страляла па нас. Шмат было забіта сваімі артылерыстамі. А ўсё праз тое, што не было належнай сувязі, толькі праз пасыльных.

Немцы скідвалі бомбы й лістоўкі: «Здавайцеся! Забівайце вашых камісараў і камандзіраў, вам даруецца жыццё. Ваш маршал Цімашэнка ўдэк на самалёце, пакінуўшы вас на сьмерць!» Спачатку мы думалі, што фашысты брэшучь, хочуць нас дэзарганізаваць ды запалохаць. Аднак праз тры дні самі пабачылі, што мы ў акружэньні. Карміцца не было чым. Ані сухароў, ані хлеба. Кухня варыла звычайную пшаніцу, дый тую бяз солі. Палітрук роты Кулікоў паслаў мяне разьведаць, дзе тая кухня. Пытаўся я і ў артылерыстаў, і ў сапёраў, аднак кухні не знайшоў, зусім зьнікла.

Гэтак мы ня елі тры дні. Куды ня кінемся, каб выйсці з абруча, — паўсюль немцы. І абруч той сыцскаецца мацней і мацней. А тымчасам нас бамбілі й бамбілі з паветра, густа лажыліся артылерыйскія ды мінамётныя снарады. І хоць нашая артылерыя таксама моцна біла па немцах, але даставалася й нам. Панавала неразьбярэха: дзе свае, дзе ворагі?

Ротай камандаваў малодшы лейтэнант Балодцін. Сяржант быў лёгка паранены ў руку. У жывых засталася 19 чалавек. Забітых і цяжка параненых спачатку падбіралі санітары й выносілі ў палявы шпіталь. А потым ужо нікога не падбіралі. Такія змучаныя былі ўсе й галодныя. Некаторыя шукалі сухароў або табакі ў ранцах і ў кішэнях забітых. Але й там нічога ўжо не было.

Палітрук Кулікоў перагаварыў з малодшым лейтэнантам Балодціным. Яны загадалі перадыхнуць, паправіць абмоткі, адзежу. Прыпыніліся ў спаленай вёсцы. Нідзе ані людзей, ані жывёлы. Часам толькі прабяжыць зьдзічэлы кот, які баяўся людзей, хаваўся ад іх. Паселі перадыхнуць на двары на абгарэлай саломе. Паставілі варту: кулямёт нагатове ды каля яго наводчыка з Памочнікам і байца зь вінтоўкай. А самі, як прыселі, так і зваліліся. Чатыры ж дні нічога ня елі. Нашая варта, відаць, таксама

заснула.

Раптам з зарасніку акацыі высоўваюцца нямецкія аўтаматчыкі. Я пачуў праз сон «Гэндэ хох!» Абступілі, крычаць «Ніхт шэсэ!» Ubачылі ў нас на грудзях прывешаныя ручныя гранаты. Хуценька задам адыйшлі на бяспечную адлегласць. Па-нямецку крычаць нам, каб мы паклалі зброю на зямлю й адыйшлі ўбок. Я пераказаў палітруку й Балоціну тое, што загадвалі немцы. Балоцін скамандаваў не страляць, не кідаць гранатаў, а пакласці іх асыярожна на зямлю. З паднятымі рукамі адыйшлі мы ўбок ад нашае зброі. Тады падступілі нямецкія аўтаматчыкі, памацалі па кішэнях. Адзін зь іх убачыў на маёй руцэ гадзіннік «Часовой завод имени Кирова». Выцягнуў з кішэні маёй гімнасыцёркі брытву «Мадэ ін Энгланд», грабянец і маленькае люстэрка. Усё гэта ўпхнуў мне назад у кішэню й пачаў прыглядацца да твару: «Комісар? Політрук? Команьдзір?» Потым ударыў мяне ў шыю прыкладам аўтамата. Дасталося ў галаву й Балоціну. Усе мы былі ў аднолькавай салдацкай форме, ніякіх знакаў у пяціцах ня мелі. Ня мелі й дакумантаў — толькі чорныя патрончыкі, дзе хавалі паперкі з адрасамі, куды паведаміць, як заб'юць. Аднак мы з Балоціным былі паголеныя й нас палічылі камісарамі або палітрукамі. Я насіў з сабой бяспечную брытву й адно лязо да яе. Галіўся, бо прызвычайіўся, ня мог бяз гэтага. На хаду, дзе толькі можна, на сухую, бяз мыла й вады абшкрабваў падбародзьдзе ды даваў брытву лейтэнанту Балоціну. Палітрук жа Кулікоў быў на 15 гадоў старэйшы за мяне, аднак аброслы барадою, з ускудлачанай галавою, як і многія байцы.

Хутка назбіралі яшчэ палонных, артылерыстаў, сапёраў. Было ўсіх больш за сотню. Пастроілі ў адзін шэраг. З'явіліся два нямецкія афіцэры й пачалося: «Бандиты, камуністы, большевики, советская сволочь. — на чыста рускай мове абзываў нас адзін зь іх, — Кто комиссар? Выходи, три шага вперед! Кто политрук, офицер? Кто жид? Выходи!» Палонныя стаялі моўчкі, аніводзін не выходзіў. Усе ў салдацкіх шынялях. Падыйшло яшчэ двух у афіцэрскай форме. Пачулася каманда: «Опустить штаны, поднять рубашки!» Немцы прайшлі блізка голых, упалых і брудных жыватоў, углядаючыся паміж ног. Спыніліся каля аднаго салдата: «Ком!» Гэты палонны адразу ўпаў на калені, залямантаваў «Алла! Алла!», злажыў рукі, галавой прыпаў да зямлі. Нехта з палонных сказаў: «Ён ня жyd. Я яго знаю. Ён мусульманін, з майго аула. У секце, да якой ён належыць, такі самы рытуал абразаньня, як і ў жыдоў». Пхнуў афіцэр ляжачага ботам: «Аўфштэйн!». А бедны мусульманін ці то не разумеў, ці то ад страху ня мог падняцца зь зямлі. Яго паднялі, паставілі ў шэраг ды трымалі, каб ня ўпаў.

У палоне

Пасья агляду пагналі нас да большай групы ваеннапалонных. Тут загадалі сесці на зямлю. Немцы ўселіся вод даль. Чатырох з аўтаматамі напатагове стаялі над намі.

Кухня прывезла немцам сьнеданьне: бугэрброды, намазаныя штучным мёдам,

каву. За маёй сьпінай блізка ўсеўся фэльтфэбэль, той, які ўдарыў мяне прыкладам. Я зь ім перагаварыў колькімі сказамі па-нямецку. Ён запытаўся: «Фольксдойч?» Кажу, што не. «Адкуль ведаеш нямецкую мову?» Адказваю, што вучыў у школе і ва ўнівэрсытэце, што сам школьны вучыцель. Ён дапытваецца, чаму ў мяне гадзіннік і брытва, салдаты ж ня маюць гэтага? Зноў тлумачу, што я вучыцель і што мяне нядаўна ўзялі на фронт. Спачатку ён ня верыў, што я не палітрук, а потым паціху мне сказаў, што вайна ёсьць нядобрая, шмат пазабівана рускіх і нямецкіх салдатаў. Сказаў, што нам пашчасьціла, бо мы трапілі ў палон да аўстрыйцаў, і што сам ён зь Вены. Да вайны быў рабочым на веласіпэдным заводзе й дома ў яго засталася жонка з двума дзецьмі. Два месяцы ён не дастае ад іх пісем. Тут я пачуў, што нешта каля мяне блізка ўпала. Гляджу, а той аўстрыец галавой паказвае «вазьмі!» Гэта быў кавалак недадзенага ім бутэрброда.

Калі нас перадавалі іншай камандзе, каб пагнаць у лягер у горад Шапятоўку, фэльтфэбэль-аўстрыяк сунуў мне ў руку шматок ад газэты, дзе быў напісаны адрас ягонаў сям'і. Шапнуў, што калі выжыву ў палоне, дык каб па гэтаму адрасу зайшоў і сказаў, што ён мяне ўзяў у палон гэтай даты — дня, месяца й году — што ён мяне не застрэліў і што ўзяў мяне ў палон пад «Каркаў» (Харкаў). А яшчэ параіў, каб я йшоў у салдацкі лягер, бо ў афіцэрскім вельмі кепска.

Нас пагналі ў Шапятоўку. Немцы баяліся, каб мы не заньсьлі тыфусу да іх. У Шапятоўскім пересыльным лягэры загадана было адзежу аддаць на дызынфекцыю — у «вашапрудку», а нам вымыцца ў лазьні. Узяў я з сабой у лазьню гадзіннік і брытву, а калі выйшаў, свае адзежы не адшукаў. Убраўся ў тое, што засталася: у падраныя чаравікі, потам сьмярдзючую гімнасьцёрку ды старыя салдацкія нагавіцы. Мая адзежа была чыстая й новая, і хтось скраў яе, пакінуўшы мне сваю. Сярод столькіх палонных адшукаць украдзенае было ўсё роўна, што знайсьці голку ў стоце сена.

З Шапятоўкі я трапіў з палоннымі ў Польшчу, у горад Кельцэ. У лягэры было ўжо многа нашых. Прыгналі за калючы дрот у двор «Чырвоных кашараў», як іх называлі мяйсцовыя жыхары, якія, казалі, збудаваў рускі цар, калі валодаў Польшчай. На дварэ быў «базар» ваеннапалонных: «Каму гарохі? Гарохі каму? Гарохі! Гарохі! Дзесяць гарохі — адна чвэрць цыгарэты!» Тут, на «базары», гандлявалі «гарохі», кавалачкамі хлеба й цыгарэтамі, разрэзанымі на чатыры часткі. Хлеб і цыгарэты былі тут мераю ўсіх вартасьцяў, адзіным ходкім таварам. Хлеб — нейкая мешаніна з апілкаў, аўсяных асыцюкоў ды дамешку нейкай мукі, — цьвёрды, цяжкі й шурпаты. Аднак ён яшчэ неяк трымаў на нагах галодных палонных.

Пражылі два месяцы. Пачалі сьцягваць з голых нараў памерлых. Мерцьвякоў клалі на падводу ды адвозілі закапваць у сасновы лясок, што быў паблізу лягэра. Паміралі перадусім тыя, хто за адну чвэртку цыгарэты аддаваў свой хлеб-пайку на дзень выдадзёную пры раздачы «зупы» з кальрабі й капуснага лісту без усялякага тлушчу.

Спалі на голых дошках у тры ярусы. Моцныя займалі першы ярус, дзе не было так смуродна й задушліва. На другі ярус, хто ня мог залезці, падсаджвалі, на трэці — усьцягвалі. Многія проста сядзелі або ляжалі на падлозе. Па іх тапталіся нагамі.

Аднойчы на «базары» я напаткаў былога нашага палітрука Кулікова. Ён стаяў каля грузіна, які гандляваў «гарохі».

— Здарова, як жывеш, Кулікоў? Чым гандлюеш?

— Родиной! Вот здэсь мы все и подойдем. Лучше уже было умереть сразу от пули на фронте, чем медленно подыхать от голоду!

— Выжывем. Ты ж ня курыш, ды і я некурашчы. Падыхаюць тыя, якія за адну зацяжку дыму аддаюць свой хлеб, што толькі яшчэ й трымае на нагах. Скончыцца вайна, паедзем да сваіх сем'яў!

Кулікоў засьмяяўся:

— Ты, как ребёнок или придурок, Шевцов! Мы же с тобой предатели Родины. Нарушили присягу. Сдались живыми в плен. Нам не будет никакого прощения!

На гэтым «базары» адшукаў мяне повар-раздатчык, з калмыкаў. Аднойчы, калі я стаяў у чарзе дастаць «зупы» й свой кавалачак хлеба, повар-калмык убачыў на маёй руцэ гадзіннік. «Прадаеш? — пытаецца, ды шэпча: — Бохан хлеба й кожнага разу поўны чарпак «зупы» з самага дна». «Сустрэнемся на «базары», — адказваю, — там і патаргуюся». Вось ён і адшукаў мяне. Падаў яму гадзіннік. Вочы ў калмыка зазьзялі, калі прылажыў гадзіннік да вуха, пытае: «Ці згодны так, як я казаў?» «Мала што ты казаў, — адказваю, — гадзіннік жа ў мяне ходзіць дакладна, паказвае час на 36 гадзінаў без накручваньня. Ён у мяне ад 1937 году. Дасі два боханы і ўсё, што абяцаеш, дык гадзіннік будзе твой». Дамовіліся, што першы хлеб дае назаўтра, а наступную кулідку на другі тыдзень.

Аднак таго самага дня прыблягае да мяне адзін палонны ды кажа: «Там якісь пажылы, высокі, у чорных акулерах пытае, хто ёсьць беларусы?» А я пытаю: «А адкуль ты ведаеш, што я — беларус?» Адказвае: «А Вы мяне не пазнаяце? Мае прозьвішча Пеняз. Я Вам у Слуцку ў завочным пэдагэгікуме экзамены здаваў з гісторыі й Канстытуцыі СССР. Я ж Вам чамаданы да станцыі падноў». Я прыпамятаваў, што, сапраўды, быў такі факт, але твару майго студэнта не пазнаў.

Пайшоў да «чалавека ў чорных акулерах». Ён пытаецца ймя й прозьвішча, дзе жыў, дзе вучыўся, што скончыў, дзе й кім працаваў, дзе засталася сям'я? Ці хачу з палону на волю? Адказваю: «Хто ж ня хоча волі. Але цяпер ідзе вайна, зь лягера не выпускаюць. Многа памірае палонных». «Мне дазволілі немцы, — тлумачыць

суразмоўца, — вызваліць зь лягеру беларусаў, але няшмат. Хаця б уратаваць ад сьмерці нашу інтэлігенцыю, якую б'юць цяпер і бальшавікі, і немцы. У лягерах палонных мораць голадам, асабліва афіцэраў. А «Чырвоны Крыж» не дапамагае, бо Савецкі Саюз не падпісаў канвэнцыю ды ня ўносіць склада». Чалавек у чорных акулярах запісаў мае дазеныя й папрасіў на разьвітаньне, каб я пашукаў ды прыслаў іншых беларусаў.

Гадзіннік я свой не прамяняў, устрымаўся, бо зьявілася нейкая надзея на чалавека, які абяцаў вызваліць з палону. І, сапраўды, праз два тыдні пазвалі мяне да каменданта лягеру. Праверылі мой нумар палоннага, папыталі ймя, прозьвішча. Камендант кажа: «Паедзеш у Германію!»

У лягеры Вустрадаў

У лягеры Вустрадаў былі ўжо ўкраінцы, рускія, некалькі беларусаў. Пазнаёміліся з маёрам Бядрыцкім, былым выкладчыкам артылерыі ў ваеннай акадэміі ймя Фрунзе. Яго абвінавачвалі толькі праз тое, што аддаў рапарт Тухачэўскаму, калі меў дзяжурства ў акадэміі, калі той рабіў інспэкцыю. Ледзь ня трапіў пад растрэл, але апраўдалі. Быў тут Язэп Беразоўскі, юрыст, шляхціч з-пад Слуцка. Брата ягонага растралялі за ўдзел у Слуцкім паўстаньні, а Язэп семнаццацігадовым пайшоў за бальшавікоў. Трапіў у Вустрадаў і Міхась Кавыль, паэт, які цяпер жыве ў ЗША. І Караваеў, рускі, які прыліп да беларусаў, каб вызваліцца. Ён быў добры майстра ў рамоньце гадзіннікаў. А яшчэ тут быў Калядка, інжынер у лясной справе, Жыркевіч, землямер, Міхась Ганько, студэнт Гарэлік. Беларусаў сабралася 80 чалавек.

Вызваліў жа, адшукаўшы нас у розных лягерах палонных, юрыст былога царскага ўнівэрсытэту з Стоўпцаў Фабіян Іванавіч Акінчыц, які сядзеў у польскіх вязьніцах за ўдзел у БСГ. Памятую, як ён навучаў нас у гэтым лягеры: «Немцы нам не калегі, але мы ня маем з кім ісьці. Мы пайшлі б з самім чортам, каб толькі здабыць нашу незалежнасьць. Немцы паляць вёскі зь людзьмі, дзяцьмі, старымі. Партызаны забіваюць немца, падкідваюць бліз вёскі, а немцы паляць тую вёску, як партызанскую. І немцы, і партызаны забіваюць нашу інтэлігенцыю... На вас уся надзея. Я за вас залажыў сваю галаву. Як хто з вас уцячэ да партызанаў, усіх нас пастраляюць немцы. Трымайцеся адзін аднаго, каб вас не спакусілі, не справакавалі. Будзьце мудрыя, як біблейны Салямон, хітрыя, як зьмеі... Нашая бяда, што лес Радзімы лучыць нас зь Нямецчынай. Так ужо было ў 1918 годзе, калі пад акупацыяй кайзэраўскіх войскаў паўстала БНР. Ніхто нам незалежнасьць ня дасыць, як самі яе не заваюем. Нам няма выйсьця. Францыя, Англія ды Амэрыка ў альянсье з СССР. Час пакажа, з кім нам ісьці. А цяпер трэба ратаваць наш народ ад генацыду, як ад бальшавіцкага, гэтак і нямецкага... Вам выпала цяжкая праца. На вас будуць паляваць і бальшавікі, і немцы. Ні адным, ні другім нашыя ідэі й мэты не пасуюць. Будзьце абачлівыя!»

Так настаўляў нас Фабіян Акінчыц. Яго забілі бальшавіцкія «мстители». Казлоўскага й Іваноўскага забілі ці то немцы, пераапанутыя ў цывільнае, ці то партызаны.

У лягеры Вустрадаў сабралася шмат ваеннапалонных. Замораныя голадам, яны тут крыху акрыялі. Хлеба давалі троху больш, чым у Кельцэ, ды і быў ён лепшы. І «зупа», хоць варылася яна з той самай кальрабі й капуснага ліста, запраўлялася нейкім тлушчам. Кава была з пражанага ячмяню, падсалоджаная сахарынай. Да нас, беларусаў, паставілі наглядчыкам яфрэйтара, анямечанага пал яка зь Сьлёнзку. Прозьвішча ў яго было Дзяржынскі. Малога росту, ужо стары ды вельмі злосны чалавек. На фронт яго чамусьці ня бралі. Ён умеў і гаварыў па-польску, але не выдаваў сябе. Калі мы спаміж сабой размаўлялі па-беларуску, ён прыслухоўваўся. Спрабавалі да яго зьвяртацца па-польску, але ён адказваў: «Ніхт ферштэйн». Адночы я пажартаваў, што ён брат нашаму жалезнаму наркому Феліксу Эдмундавічу Дзяржынскаму, да таго ж і характарамі яны падобныя. Яфрэйтар Дзяржынскі вельмі разлаваўся на мяне й аблаяў. Але потым растлумачыў, што ён чалавек добры, а таму ня будзе на мяне падаваць рапарт. Ды ад той пары заўсёды чапляўся да мяне: то падлога не падмецёная, як след, то падваконьні й вокны ня выцер добра. І ніколі ня браў мяне на работу да «баўэраў», дзе працаваць трэба было 4-5 гадзінаў. Прычым «баўэры» заўсёды кармілі ды яшчэ давалі з сабою скібку хлеба. Зрэшты, яфрэйтар часта прыдзіраўся й да іншых: то гузік не зашпілены, то курыў у недазволеным мейсцы. Сам ён часта курыў і пытаўся, ці ня мае хто даць цыгарэту. За цыгарэту яго можна было «купіць». Як дастане ад нас цыгарэты, дык адыйдзе й ня бачыць больш непарадку. Гадзіннікавага майстра Караваява ён эксплятаваў. Заўсёды браў яго рапаравачь у фермэраў ўсялякія старамодныя гадзіннікі. За гэта браў у «баўэраў» цыгарэты. Караваяў сам не курыў, але меў за плату кус хлеба, а часам і пляшку малака. Наеўшыся ў «баўэра», хлеб і малако ён прыносіў у барак і падкармливаў мяне. Беразоўскі таксама мяне падкармливаў.

Да абеду лягернікі працавалі на фэрмах, а потым пачыналася выхаваньне «былых саветчыкаў». Калі крыху акрыялі й нас «апрацавалі» палітычна, чакалі на адпраўку ў Беларусь.

У Менску

І такі час настаў. Прыехаў я ў свой родны Менск. Горад у другах, разбіты. Дома жывою засталася адна жонка. Двое нашых дзяцей памерлі ў першы тыдзень вайны. Другі паверх у доме запавешаны дзяружкамі, каб не залівалі дажджы й ня так дзьмуў вецер. Жонка, як убачыла мяне нечаканага, спачатку неяк зьбянтэжылася ды загаласіла: «Дзеткі нашыя родныя паўміралі, цётка памерла! Адна я тут, а бацька ў іншым доме жыве».

Як жыць, што рабіць, дзе буду працаваць, — нічога невядома. Жончын бацька працаваў у пачатковай школе, дзеля картак на хлеб. Каб не пагналі на працу ў Нямецчыну ды дастаць тых самых картак, жонка рабіла ў царкве, адмывала сьцены й падлогу ад бруду, бо пры Саветах неразбураныя цэрквы выкарыстоўвалі пад склады для гаспадарчых рэчаў, або ў іх ссыпалі збожжа. Каб пражыць, жонка аддавала ў камісійныя крамы на продаж мэблю, посуд, старамодныя цётчыны сукенкі й паліто. На хлеб і бульбу мяняла свае ўбранні.

Дастаў я работу перакладчыка на беларускую мову зь нямецкай і рускай у Генэральным Камісарыяце ў адзеле прапаганды. Давялося працаваць разам з паэтам Міхасём Кавалём, каторы зараз жыве ў ЗША. Я кіраваў прапагандай пад інструктажом Ф. Акінчыца, а Міхась Каваль разьяжджаў па Менску на «леўтшпрэхеры» ды рабіў заклік, каб партызаны не забівалі мірны народ і выходзілі зь лесу, і што немцы ня будуць іх караць. Пры гэтым ён уключаў кружэлкі праз патэфон-грамафон з маршамі Вагнэра. Ён быў у страху разам з палонным французам-шаферам, каторы вазіў яго па горадзе, чакаў штохвілінна ад партызанаў гранаты ў машыну.

Гараджане тады былі запалоханыя, панурыя, змучаныя. Пра якую незалежнасьць можна было думаць і як працаваць у такіх абставінах, калі ў горадзе забівалі сярод белага дня? Узарвалі тэатар, калі ставілі п'есу «Пан Міністар» Францішака Аляхновіча: забіта было ці то 11, ці то 17 чалавек. Загінуў тут і сын беларускай паэткі Натальі Арсеньневай. Падарвалі на падкладзенай у пасыцель міне Вільгельма Кубэ. Пачаліся арышты ўсіх падазроных.

І за мною таксама рабілі нагляд і палявалі. Аднойчы выклікалі мяне ў гэтак званае «Смаленскае СД», якое ачольваў беларус Альферчык. Маёнтак ягонага бацькі разрабавалі, за гэта ён помсыціў усім беларусам. Кажа Альферчык:

— Там, дзе ты жывеш, вельмі небяспечна.

— Адкуль Вы ведаеце, дзе я жыву? — пытаюся. — Я ж вас упершыню бачу.

— Нам усё вядома. — адказвае. — Пераходзь зь сям'ёй жыць да нас. Тут варта ахоўвае.

— У мяне добрыя засаўкі ў кватэры, застаўляю вокны шчытамі з тоўстых дошак. Мне Акінчыц выстараўся «бельгійчыка» шасьцізараднага для самаабароны. Ён заўсёды пры мне.

— Ну, як ведаеш, а я раю й папярэджваю.

— Дасюль жыў у доме жонкі спакойна й буду жыць там надалей. Усюды цяпер небясыпечна.

Пасья гэтае размовы назаўтра, у забаронены час позна вечарам, чую з вуліцы ля майго вакна: «Граната шмайзэн». Мова ламаная, ня чыста нямецкая. Падняўся з ложку, узяў «бельгійчык», прыслухоўваюся. Тупат ног і размова не на нямецкай мове... Гэта, напэўна, былі людзі са «Смаленскага СД» ад Альферчыка.

Я стаўся вельмі абачлівы. Хадзіў асыцярожна, нават каля свайго дому. Доўга нідзе не затрымліваўся. Да зьмярканьня прыходзіў дадому, запіраўся, сьвятла не ўключаў.

Напачатку красавіка 1944-га праходзіў па пляцу Волі на Ленінскую вуліцу. На рагу спыніўся грузавік, у кузаве якога стаялі мужчыны, чалавек дзесьць, а адзаду кузова сядзеў немец зь вінтоўкай. На грудзях і сьпінах адэжы гэтых людзей былі нашытыя жоўтага колеру шасьціканцовыя зоркі цара Давіда. Чую, хтось з кузава крычыць: «Шаўцоў! Шаўцоў!» Прыглядзеўся й пазнаў Натана Озера, майго сакурсніка па гістфаку, «камуніста -парттысячніка». Не ўтрымаўся, запытаў: «Чаму ж ты тут, а ня ў лесе? Які ж зь цябе патрыёт?!» Немец, які вёз жыдоў з гэта на работу, пачаў прыслухвацца, што я гавару да Натана Озера, Я хутка завярнуў на бочную вуліцу, каб ён і мяне не пасадзіў разам зь небаракамі-жыдамі ў кузаў...

Адступленьне. Зноў у Нямецчыне

Давялося пакідаць Менск і назаўсёды 28 чэрвеня 1944 году. «Драпалі» на Вільню. Шафёр-француз з ваенна-палонных гнаў крыты «ляўтшпрэхер», абганяючы машыны, фурманкі, пешаходаў-бежанцаў, якіх немцы выгналі, а некато'рыя самі пакідалі горад. У машыне са мною ехала мая жонка з маленькім сынам Федзем ды яшчэ трох пасажыраў і сярод іх Штрэйнбэрг, немец, які вучыўся ў Віленскай/Беларускай Гімназіі ў Радаслава Астроўскага й добра гаварыў па-беларуску. У аўто трэба было падсадзіць яшчэ аднаго седака. Давялося мне выкінуць вялікі чамадан, куды я запакаваў важныя кніжкі, ды два іншыя, з нашай адзежай.

У Вільні прыпыніліся на адным двары, каб пераначаваць. Раніцю забралі ў нас машыну, а саміх пасадзілі на цягнік у Кёнігзбэрг. З Кёнігзбэргу — у лягер Вустраў, туды, дзе нас «апрацоўвалі». Тут ужо былі бежанцы: рускія, украінцы, некалькі беларусаў. У лягеры я спаткаў роднага брата Якуба Коласа, які таксама быў у бежанцах. Скора адсюль пачалі мы разьяжджацца ў розныя гарады Нямецчыны. Бядрыцкі й некалькі беларусаў зь ім паехалі да Кёльна. Я з сваёй сям'ёй — у Баварыю. Тут, у лягеры бежанцаў, былі пераважна рускія, старыя эмігранты, ды прадстаўнікі розных балтыцкіх краінаў.

Каб атрымаць харчаваньне, трэба было мець працу. Я дастаў работу ў вёсцы Форст у невяліччай сыраварні, што вырабляла дужа сьмярдзючы сыр «Шпіцбуб». Мне гэты сыр трэба было «шмірэн» («націраць»), пакуль ён не станецца прыгодны на продаж. Я ня мог вытрываць таго смуроду, мяне вярнула, ванітаваў ды часта выходзіў на паветра. Тады мяне прымусілі мыць, прыбіраць фабрыку. Заўсёды абуваў гумовыя боты, так было мокра.

Форст занялі французы. Яны адправілі мяне зь сям'ёй (у нас было ўжо двое дзяцей) у бліжэйшы лягер для «перамешчаных асобаў». У гэтым лягеры больш было палякаў. Тут я жыў і чакаў, пакуль дазволюць прайсці «скрынінг» у аўстралійскіх дыпляматычных установах.

Пераезд у Аўстралію. Першыя ўражаньні

Якраз тады Аўстралія пачала браць да свайго краю, маладыя эмігранцкія сем'і з двума дзяцьмі. (Раней бралі толькі самотных ды сем'і з адным дзіцём). У Аўсбургу мы чакалі, пакуль набяруць патрэбную колькасць пажыраў на параплаў «Гойя», каб зь Неапаля адправіць іх у Аўстралію.

Праз Міжземнае мора «Гойя», які ўзяў на борт ажно 900 чалавек, прыплыў у Суэцкі канал ды спыніўся ў Порце-Саідзе. Да параплаву падплыло колькі лодак з гандлярамі -эгіпцянамі, якія былі ў высокіх, як макаматы на галаве, шапках зялёнага, сіняга колеру. На мігі й пры дапамозе пальцаў рук дамаўляліся аб замене нашых даляраў, ангельскіх фунтаў, шакаладак, кансэрваў і цыгарэтаў на іхнія дыванчыкі, пярсцёнкі, завушніцы, бранзалеткі, брошкі. Свой тавар эгіпцяне клаалі ў вядзерца, прывязанае за канец шнурка, а мы ўсцягвалі яго да сябе на палубу. На беразе працавалі эгіпецкія рабочыя. Яны ў кошыках на галаве насілі зямлю да берага канала, высыпалі іх ды беглі назад. Гэты «жывы канвэр» хутка спраўляўся з сваёй работай за дзесяць шылінгаў у дзень. Рабочыя былі ў даўгіх белых сарочках, без штаноў. Гледзячы на іх і на піраміды — «дамы мёртвых фараонаў» — думалася аб цяжкай нявольніцкай працы старажытных эгіпцянаў.

«Гойя» выйшаў з Суэцкага каналу, прайшоў праз Чырвонае мора, застанавіўся на колькі гадзінаў у Адэне ды паплыў па Атлантыцы, узяўшы кірунак на Аўстралію. Пасьяля трох гадзінаў як параплаў адыйшоў ад Адэну, яго пачало гойдаць на хвалях акіяну. «Гойя» калыхаўся з боку на бок, узбіраўся на хвалі носам ды падаў на живот з бразгам і дрыготкаю. Пачалі мы хварэць «марскою хваробаю». Пасажыры ўсоўвалі свае твары ў папяровы мяшэчкі, бо іх вымётвала. Таблеткі, што нам давалі, не дапамагалі. А дзеці весяліліся, бегалі, куляліся праз галаву: яны не хварэлі. Мая жонка, якая не была нават у звычайным чаўне на рэчцы, прахварэла ўсе 28 дзён плаваньня. У Сыднэй прыбыла змучаная, аслабелая. Калі

ў «Цыркуляр Кей» пачалі сыходзіць на бераг, яе вялі пад рукі. Мы йшлі абвешаныя клункамі, кошыкамі, ручнымі чамаданчыкамі, зь дзяццмі на руках. Ішлі на ста лае пасяленьне й жыццё. На беразе стаяла шмат аўстралійцаў і абарыгенаў.

Пасля двух тыдняў у Бадгурсьце ў лягеры мне далі работу — капаць лапатай і кайлом канавы для пракладкі вадаправодных і каналізацыйных трубаў. У студзені прыйшло аўстралійскае лета. Гарачыня. Галаўныя болі ад сонца. Белы капялюш з шырокімі брылямі мала дапамагаў. (Позыцыя восень, зіма ды раньняя вясна былі для мяне найлепшаю аўстралійскаю парою году). Наш бос, містэр Брыз, убачыўшы, як мне дакучае гарачыня, паслаў мяне на работу/ЛЯ^ мора. На беразе Пацыфіка скручвалі трубы для паветра, якое ціснула ад нагнятальнай станцыі да пнеўматычных машынаў, што разьбівалі камяністую глебу пад пракладку каналізацыйнай сеткі. Дваццаціфутовыя трубы былі цяжкія. Нас працавала чатырох «балтаў». Аўстралійцы лічылі, што ўсе мы прыплылі да іх з балтыцкіх краінаў. Шчарбакіс, інжынер з Рыгі, добра ведаў ангельскую мову й быў перакладчыкам мне, паляку ды ўкраінцу, што працавалі тут. Шчарбакіс быў рускі й казаў, што яго не хацелі прымаць у Рыскі ўнівэрсытэт, бо сапраўднае ягонае прозьвішча было Шчарбакоў, і ён змушаны быў замяніць «ов» на «іс». Так ён стаўся «латышом». Скончыў унівэрсытэт і тры гады працаваў інжынерам на будоўлі. У Аўстраліі таксама хацеў дастаць работу інжынера, аднак яму сказалі, што ня знаюць аніякіх дыплёмаў, акрамя выдадзеных у Англіі й ЗША. Параілі яму паступіць у які-небудзь аўстралійскі ўнівэрсытэт на інжынера. Ён адказаў, што ў яго сям'я пяць чалавек, якую ён мусіць утрымліваць.

Аднаго дня мы ўселіся на беразе, каб перакусіць. Да берагу прыплыў невялікі рыбалавецкі траўлер і закінуў якар у ваду насупраць нас. Рыбаловы дасталі вялікія нажы й пачалі абсякаць вустрыцаў ды кідаць іх у кош, мыць і запакоўваць на продаж. Я сказаў Шчарбакісу, што ніколі ў сваім жыцці ня бачыў і ня еў вустрыцаў, нават ня ведаю, як выглядаюць гэтыя «жывёліны». Кажу, што толькі ў Антона Паўлавіча Чэхава чытаў пра вустрыцаў, як іх ядуць жывымі, а яны варушацца, пішчаць ды просяцца, каб іх ня елі. Шчарбакіс пераказаў маё «апавяданьне» рыбакам. Адзін рыбак ачысьціў вустрыцу, разваліў ейную чарапашку на два бакі ды падаў мне. Я ўзяў яе ды з агідаю пазіраю на сьлінявую, склізкую, жоўта-белага колеру марскую жывёліну. Рыбакі глядзяць на мяне. «Еш, яна гатовая!» — кажа Шчарбакіс. Паказаў, як трэба есьці. Я ўзяў у рот. Салёная ды склізкая. Толькі паціснуў яе зубамі, як яна сама хутка жывою палезла мне ў мой шунак. Рыбакі падаюць мне другую, пазіраюць. І гэтая палезла за першай. Шчарбакіс пытае: «Ну, як? Смакуе?» Кажу: «Салёная ды брыдкая, але есьці можна. Зьеў і трэцюю. А рыбак усьміхаецца: «Яна грошай каштуе!» Так я навучыўся есьці жывыя вустрыцы. Калі ў час адліву мы пракладалі па беразе трубы, я падбіраў іх на прыбярэжных камянях, адкалупваў ды браў з сабою. Еў іх у абед або падчас «перакуру». Шчарбакіс раіў: «Выцісьні на

іх лімоннага соку — будуць яшчэ смачнейшыя».

Наш бос Брыз часам прыходзіў паглядзець, як мы робім. Казаў, што працаваць трэба павольней. Калі работа на беразе была закончаная, мне зноў давялося браць лапату й кайло. Пастанавіў пайсьці на завод, каб уладзіцца працаваць хоць сьлесарам. Аднак тут на перашкодзе стаў пракамуністычны прафсаюз: «Ня сябра нашага юніёну!» Работы сьлесара не атрымаў. Давялося працаваць на розных работах: гнуў-згінаў на машынах арматуру, жалезныя пруты, працаваў памочнікам цесьляра, заліваў ды прыгладжваў бэтон.

Гады йшлі. Паступова акліматызаваўся. Знайшоў пабочны заробак. У суботу й нядзелі вечарамі рабіў у агародніка: расаджваў расаду капусты, салаты, сеяў і праполваў кветкі.

Жыцьцё ў Аўстраліі

Неаднойчы падумваў, каб зьвярнуцца ў свой родны Менск. Але яшчэ ў 1950 годзе купіў два з паловаю гектары зямлі пад сад і агарод паблізу чыгуначнай станцыі. Мае суседзі, аўстралійцы, перасталі рабіць у агародах: пастарэлі ды ленаваліся «корпацца» ў зямлі. Я набыў малыя маторныя агародныя машыны, разьбіў зямлю, пасадзіў цытрусавы сад і агарод. Урадзіла бульба, морква, агуркі, салатка, капуста ды іншае. Гэта было мне эканоміяй, усё сьвежае, сваё. Лішняе прадаваў і аддаваў суседзям.

У 1951 годзе пачаў сам ладзіць сваю хату. У вольны час хадзіў прыглядацца да аўстралійцаў, што таксама будаваліся. Гадзінамі прастойваў каля іх і дапамагаў, каб самому навучыцца, як трэба працаваць. Злажыўшы «фрэм»-каркас паведаміў згодна парадку ў інжынерны аддзел муніцыпалітэту Блэктаўна. Інжынер-інспэктар прамерыў каркас, вывучыў плян дому, прылажыў на рагох сьценаў «ватэрас», ды пытаецца: «Хто будаўнік?». Адказваю, што будую сам. «Кіп Гоінг!» («Прадаўжай работу!») — кажа інспэктар... У 1952 годзе пачаў жыць зь сям'ёй у сваёй хаце. І ў банку грошы не пазычаў на будаўніцтва.

Клімат мне доўга дакучаў сваёй гарачынёю. Хацеў нават пераехаць жыць у халадзеішую Тасманію. Часам падумваў зьвярнуцца ў Беларусь або рушыць на «отзысканы землі», адкуль мяне клікалі знаёмыя палякі. Прышоў аднойчы з работы, галава трашчыць ад сьпёкі, кажу жонцы: «Больш не магу тут жыць. Паедзем у Беларусь або ў Польшчу». Жонка залямантавала: «Ты што, хочаш нас загубіць? Я ж ня вытрымаю падарожжа морам. Сюды прыехала ледзь жывая. Дый зацяжарыла я — мне будзе яшчэ горш!» Вось тут і навіна для мяне — «зацяжарыла». Часова адкінуў думку пра зьвяртаньне.

У 1954 годзе мой сусед, рускі, прадаў сваю хату і ўсё, што ў яго было, ды зь

сям'ёю паехаў на радзіму, у Расею. Дамовіліся, што калі прыедзе, напіша мне пісьмо. Праз чатыры месяцы дасталі мы пісьмо ад ягонай жонкі. Яна пісала, што ейнага мужа, Пятра, паслалі няведама куды, а яна зь дзецьмі жыве ў сваіх бацькоў. Савецкія ўлады не прызналі іхні шлюб, бо яны пабраліся ў Нямецчыне, а не ў СССР. Вось гэтае пісьмо няшчаснай жанчыны й адахвоціла мяне паехаць ня тое, што ў Менск, а нават і на «отзысканы землі» ў Польшчу.

Паступова прывыкаў да клімату. Прынялі аўстралійскае грамадзянства. Расьлі дзеці. Пайшлі да школы. Я паспрабаваў, ужо як грамадзянін Аўстраліі, дастаць работу вучыцеля гісторыі ў школе. Пайшоў у дэпартамент адукацыі з сваім дыплёмам і пасьведкай, што працаваў настаўнікам. Мне адказалі: прызнаем дыплёмы, выдадзеныя ў Англіі й ЗША, а іншых эўрапейскіх дыплёмаў не прызнаем. Параілі, каб пачаў вучыцца ў Сыднэйскім унівэрсытэце ад першага курсу.

Сям'я прыбавілася. Дома — малыя дзеці. Жонка працаваць ня можа — няма на каго пакінуць дзяцей. Так я й застаўся «чарнарабочым». Нам рабілі вялікія перашкоды прафсаюзы, каторыя былі пад уплывам камуністаў. Спачатку ўсіх празвалі «балты», потым «савецкія», «дайго», «бляды нью аўстраліен». Не дазвалялі нам працаваць «овэртайм», дзе плацілі ўдвая больш, чым у звычайныя часы работы. Лічылі ўсіх нас з Эўропы «нямецкімі калябарантамі». Інакшай работы, як з лапатаю й кайлом «новым аўстралійцам» не давалі.

Аднойчы са мной на рабоце здарыўся вялікі «трабал». Паслаў мяне містэр Брыз у механічны цэх. Трэба было выбіць дзюры ў цэментовай падлозе, дзе меліся ўмураўваць матор і механічную нажоўку для пілавання мэталю. Узлажыў я на тачку цяжкі пнеўматычны молат, адшукаў начальніка цэху. Начальнік прынёс чарцёж, паказаў, дзе трэба ўламаць канкрыт, адзначыў крэйдаі ды адыйшоў. Работу я закончыў хутка. Заставалася шмат вольнага часу да канца працы. Я ўважліва разгледзеў чарцёж і пастанавіў заняцца мантажом. У кладаўшчыка папрасіў патрэбны мне інструмэнт, шрубы, гайкі. Станок і матор паставіў на патрэбнае мейсца, разрабіў цэмент ды і замазаў іх. Работа была для мяне простая. Назаўтра прыйшоў паглядзець, як засохла ўмураўка. Падбег начальнік цэху, пытае: «Хто зрабіў?» Адказваю, што я. «Ты інжынер-механік?» — пытае зноў. Кажу, што не, вучыўся ў прафтэхшколе ў Беларусі й маю пасьведку-сьлесара. «Будзе вялікі «трабал» і мне й твайму босу Брызу! Я ж табе не казаў рабіць гэтае,» — расьперажываўся начальнік цэху.

Ён уключыў матор, уціснуў жалеза ў ціскі, апусьціў механічную нажоўку. Нажоўка пачала пілаваць, як мае быць, добра. Пахітаў галавою: «Ну, цяпер і мне, і табе будзе непрыемнасьць ад юніёна. Гэта мусіў рабіць інжынер-механік, або хоць бы й ты, але пад ягоным наглядам. Ты належыш да іншага прафсаюзу».

Пасья гэтага здарэння моцна дасталося й начальніку цэху, і Брызу. Мае за работу заплацілі, аднак рабіць не свае забаранілі. Начальнік цэху потым запрашаў: «Пераходзь да мяне ў цэх. Дастану табе білет юніёну. У нас больш плоцяць». Адказаў, што мне ўжо запозна пераходзіць, што праз шэсьць месяцаў мне стукне 65 і я йду на пэнсію па старасьці.

У Аўстраліі мая сям'я папоўнілася двума сынамі. Дзеці павырасталі. Яны ня маюць дыскрымінацыі, якую мелі мы. Ужо й нашыя ўнукі вучацца ва ўнівэрсытэце.

Мая дачка скончыла Сыднэйскі ўнівэрсытэт. Яна доктар філязофіі. Пасланая была ў Парыж на два гады ў Сарбону. Там напісала тэзіс у французскай мове пра Эміля Заля ды дастала дыплём па французскай літаратуры. Засталася вучыць англійскай мовы студэнтаў, будучых інжынераў. Вечарамі наведвала курсы рускай мовы й літаратуры. Вярнулася ў Сыднэй на пасаду старшага лектара ў французскі дэпартамант ўнівэрсытэту. З 1984 па 1986 год паводле кантракту загадвала ў ЗТТГА ва ўнівэрсытэце штату Канекцікут аддзелам старажытных і новых моваў. Тут ёй прапанавалі сталую работу на гэтай пасадзе. Яна дасканала валодае ангельскай, французскай, рускай ды італьянскай мовамі. Мы ўпрасілі яе вярнуцца ў Аўстралію. Дочка напісала й надрукавала шмат артыкул&ў у ангельскіх, французскіх часопісах Выдала сваю навуковую кнігу.

Старэйшы сын, фізык-матэматык, па сканчэнні Сыднэйскага ўнівэрсытэту працуе лектарам у Тэхналягічным ўнівэрсытэце. А другі сын па сканчэнні таго самага ўнівэрсытэту зрабіўся акторм драмы. Працуе й жыве зь сям'ёй у горадзе Пэрсе. Ён мае трое дзяцей. Купілі вялікі цагляны дом на дзьве сям'і, маюць дзьве аўтамашыны. За часоў Брэжнева двойчы падарожнічаў аўтамашынаю па СССР. Быў у Менску ў сваёй цёткі Веры Васільлеўны Кохамскай.

А вось малодшы сын кінуў вучыцца на першым курсе факультэту марской біялёгіі. Дрэнным сябры падгаварылі яго пайсьці ў бізнэс. Так ён і застаўся звычайным клеркам — простым служачым у будаўнічай кампаніі.

Не падумаіце, што толькі мая сям'я такая здольная. Не, многа сем'яў беларусаў, украінцаў, палякаў, рускіх ды іншых эўрапэйцаў, што прыехалі ў Аўстралію на сталае жыхарства, маюць вывучаных у вышэйшых школах дзяцей, каторыя займаюць важныя пасады ў навуцы, прамысловасьці ды бізнэсе. Шматнацыянальная Аўстралія будзе сваю нацыю, нацыю культурную, здаровую, моцную.

Эпілёг

Мы, старэйшае пакаленьне, што нарадзілася ў Беларусі, выхаваліся ды маем там сваіх крэўных, — усё яшчэ хварэем на настальгію. Ведаем, што нашаму народу выпала цяжкая, але важная ў зьвязку з перабудовай і адраджэньнем доля. Ведаем аб жудаснай чарнобальскай бядзе. Ведаем пра цяжкія эканамічныя ды палітычныя праблемы. Мы дапамагалі й будзем дапамагаць нашаму народу. Падтрымалі сям'ю дэсыдэнта з Бабруйску В. Сядова. Сабралі грошы, закупілі мэдыкамэнты ў Гомельскі шпіталь. Гэта, безумоўна, недастаткова. Але будзем і надалей дапамагаць нашай гаротнай, доўгацярплівай Беларусі.

Вось, бадай, і ўсё мае жыцьцё. У гэтых маіх успамінах пададзеныя сапраўдныя прозьвішчы людзей, зь якімі лучыў мяне мой лес. Мажліва, хтосьці яшчэ зь іх жыве, прачытае ды ўспомніць Сымона, якога ганялі, як таго «Марку па пекле»...

АПРАВЯДАНЬНІ

КАМУНІКАЦІЯ.ORG

Цётка Мар'я

Цягнік прыбыў на станцыю Слуцк у нядзелю апаўдні. Паравік злосна чмыхнуў чорным дымам і затрымаўся. Заляскалі буфяры вагонаў. Пасьпешліва пачалі вылазіць із вагонаў пасажыры з клункамі, вузялкамі, чамаданамі. Кожны сьпяшаўся, каб першым прайсьці празь дзьверы, дзе правяралі й забіралі білеты. Каля дзьвярэй утварыўся натоўп. Я таксама ціснуўся праз натоўп да дзьвярэй. У руках у мяне нічога не было. Ногі босыя ды запыленыя, бо дабіраўся да станцыі прасёлачнымі дарогамі, сьпяшаўся, каб не спазьніцца на цягнік. На галаве ані шапкі, ані капялюшыка. Валасы раскудлачаныя ветрам. Белая палатняная кашуля й нагавіцы з зрэбнага палатна, пахварбаваныя ў сіні колер, былі таксама запыленыя й прыкарэлі да потнага цела.

У які бок ісьці шукаць вёску Вясею, куды мне трэба да цёткі Мар'і, я ^ля ведаў. Хоць я тут нарадзіўся ў блізкай вёсцы Малая Падзер (за паўтары вярсты ад Слуцку), але мяне, шасьцігадовага, і яшчэ двое дзяцей маці вывезла ў 1917 годзе на ўсход, за Бабруйск. Ад таго часу я ніколі тут ня быў. Маці прадала хату й тры дзесяціны зямлі, бо другім разам пайшла замуж, каб нам, сіротам, прыдбаць айчыма. (Бацька наш быў забіты немцамі на вайне ў 1916 годзе). Я тут нікога ня ведаў і не памятаў свае цёткі, матчынай сястры.

Маці не жадала адпускаяць мяне малага аднаго ў такую далёкую дарогу: больш за сто вёрстаў! Аднак, нарэшце, надзела на мяне ўсё лепшае з адзеньня, што мелася, перахрысьціла, і я пайшоў на станцыю Цялуша. Маці хацела даведацца, як і ці жыве старэйшая сястра Мар'я, якая таксама аўдавала, маючы траіх малых дзяцей. Сужэнца ейнага таксама забілі на вайне ў 1915 годзе.

* * *

Быў сонечны, цёплы й бязветраны дзень. У красавіку 1925-га было пагодна. У Слуцк на кірмаш прыехала многа сялянаў з блізкіх і далёкіх вёсак прывезьлі прадаваць цяляткаў, кароваў, авечак, парсюкоў, коней... Прадавалі сена й канюшыну, у каго заставалася ад зімы. На кірмашы шум і гоман. Цыганы гучнымі галасамі выхвалялі сваіх коней. Маладыя й старыя кабеты сядзелі на сваіх вазах, прадавалі курэй, качак, гусей, масла, сыр ды яйкі. Я прыйшоў на кірмаш, каб распытаць у людзей, у які бок ад Слуцку мне трэба йсьці, каб трапіць у Вясею.

— Дзядзькі! Хто з вас зь вёскі Вясеі? — запытаўся ў сялянаў, што стаялі кал я сваіх, з паднятымі ўгару аглоблямі вазоў.

Адзін зь іх, што трымаў на возе зьвязанае цяля, азваўся:

— А каго табе трэба ў Вясеі?

— Шукаю сваю цётку Сак Мар'ю. Яна сястра маёй маці. Прыехаў васьм цягніком із Бабруйска, ды ня ведаю, у які мне бокісьці да Вясеі.

— Добра, хлопча, пачакай. Прадам цяля, куплю солі ды яшчэ сёе-тое з драбязы для хаты й тады адвязу цябе да твае цёткі. Я сам зь Вясеі й Мар'ю Сак добра ведаю. Яна удава. Сын ейны Сымон забраны ў войска, служыць у Чырвонай арміі. Яна мае нявестку Ядзьвігу, у якой малое дзіця. Сымонава жонка з польскай сям'і. Цётка твая жыве пры самай шашы на Бабруйск. Хата ў яе прасторная, зь вялікімі вокнамі. Кабета яна спакойная, добрая, прыветная. Умее чытаць і пісаць. Людзі яе ў вёсцы паважаюць. Надоечы выбралі ад сяля прастаўляць нас у воласьці... Сама спраўляецца з сваёй гаспадаркай, робіць усялякую мужчынскую работу, ды яшчэ лепш за каторага мужчыну. Праўда, гаспадарка ў яе невялікая, здаецца, усяго сем ці васьм дзесяцінаў зямлі зь сенажацямі. Але ж і яе трэба сіла апрацаваць... Ты, хлопча, бачу — галодны. Вазьмі васьм хлеба й сала. Падсілкуйся трохі. Я хутка спраўлюся з закупкамі, толькі каб як прадаць цяля, ды мы паедзем. Я называюся Якуб Акунёў, сын Захара. — Дзядзька Якуб адрэзаў мне тоўстую лусту хлеба, падаў кавалачак сала, сказаў: — Як захочаш яшчэ, то ўрэж сам сабе. Вось у гэтай торбе й нож. Мне мая старая наклала на адзін дзень, нібы я еду на тры дні. Мала, што зарыцца ў дарозе. Вось і наклала мне мая кабета поўную торбу. Еж, хлопча, не саромейся...

Дзядзька Якуб быў гаваркі чалавек. Гаварыў са мною, як з дарослым. Папытаў у мяне, ці хадзіў я да школы, колькі зімак вучыўся? Ці пішу я прыгожым разборлівым почыркам? Ці ўмею бегла чытаць? Ці ведаю дзяленьне й множаньне? Ці вучыў напамяць вершы?

— Вучыся, — казаў ён, — калі маеш ахвоту. Вучоны чалавек многа значыць у жыцьці...

Так Якуб, едучы па шашы, усю дарогу гутарыў са мною пра жыцьцё, пра гаспадарку, пра навуку. Конь ягоны йшоў вольнаю ступою. Дзядзька яго не падганяў, казаў, што конь не падкованы й па шашы яго гнаць хутка нельга, хай ідзе сам.

— А вунь і Вясея відна! Хутка прыедзем. — Якуб паказаў рукой уперад.

Я ўбачыў стрэхі й коміны вёскі. Праз колькі хвілінаў Якуб зьвярнуў з шашы на грунтовую дарогу. Конь стаў шпарчэй ступаць сваімі някбванымі капытамі па пяшчакай дарозе, што цягнулася каля абочыны шашы.

— Прыехалі! Стой, гняды! — Якуб нацягнуў лейцы, і конь паслухмяна спыніўся каля хаты зь вялікімі вокнамі. — Мар'я, дзе ты там? Я табе госьця прывёз. Пячы яечню ды стаў на стол свае наліўкі й настойкі.

Скрыпнулі дзьверы. Із хаты выйшла пажылая, хударлявая высакаватая жанчына й стала на парозе. Як я глянуў на ейны твар, дык убачыў твар мае маці. Такое падабенства, што мне здалося, быццам маці прыехала сюды раней за мяне, каб спаткаць.

Цётка адчыніла вароты. Якуб з вуліцы заехаў у двор. Цётка ўгледзелася ў мой твар ды голасна сказала «А саколík ты мой! Гэта ж, пэўна, сыноч Еўфрасіньні? Па твару пазнала. Увесь у матачку. Ці ня Сёмка гэта ты? Цябе я ведала, як табе было шэсьць гадкоў!»

Цётка прытуліла мяне ды, цалуючы, прыгаварвала: «А мой ты саколík, мой хлопчык, які ж ты вырас за гэтыя сем гадоў. Ды худы й хрупкі такі. Мусіць, жыцьцё цяжкае, напэўна, бедна жывяце?»

Я пачаў цалаваць цётчыны рукі. Мне было прыемна й радасна адчуць ейныя ласкі й пацалункі. Шчабятлівы цётчын голас нагадваў мне маю маці: «А як жаш здарова твая мама й сёстры? Як паехала адсюль, дык не аставіла адрасу, аніякіх вестак аб сабе не дала. Я ня ведала, куды пісаць, дзе шукаць.. Чаго ж мы тут стаімо! Хадземце ў хату! Ты Сёмка, відаць, стомлены й галодны. Вось дзякуй табе, Якуб, што прывёз майго пляменьніка... Мы ж зь ягонай маці, Ефрасіньняй, на адзін твар, вельмі падобныя. Бывала, людзі казалі на мяне «Ефрасіньня», а на яе — «Мар'я»... Род нашай мацеры — Бжэзоўскіх — моцны. І ўсе мы падобныя да Бжэзоўскіх. І ўнукі, вась, падобныя.. Доўга жыла ваша бабка, Сёмка. Больш сто год было, калі памерла. Нарадзілася ў той год, як пранцузы на Маскву йшлі, а памерла адзін год перад вайной. Многа таксама гаравала ўдавою. Бацьку нашага забілі на крымскай вайне. Трое сірот засталася ў мацеры... І бацька й маці нарадзіліся нявольнікамі ў панскім маёнтку, чэлядзінцамі. Пан пашлюбаваў сваіх чэлядзінцаў. Маці нашая была прыгожая, ёй тады не было й шаснаццаці, як пан выдаў яе за дзевятнаццацігадовага бацьку, конюха й даглядальніка ягоных «хартоў» — сабакаў, ужываных для паляваньня на ваўкоў, мядзьведзяў, дзікоў ды лісіц...

Цётка апавядала ды завіхалася каля пячуркі. Паставіла на трыножнік вялікую патэльнію, нарэзала сала й каўбасы, накрышыла цыбулі ды, як усё гэта

падсмажылася, увабіла дзясятка як. Запахла смачна на ўсю хату. На стол цётка паставіла тры кілішкі й бутэльку наліўкі «свайго вырабу», як яна казалася.

— Садзіцеся за стол, дарагія госьцейкі! — запрасіла. — Будзем частавацца, што Бог паслаў. Я так рада, што маю гасьцей у хаце.

Якуб і я селі пры сталае й сталі частавацца, слухаючы аповяды гаспадыні:

— Хутка павінна прыйсьці мая нявестка Ядзьвіга зь дзіцём. Пайшла рана да касьцёлу ды сказала, што зойдзе да сваіх бацькоў. Яна з каталіцкай сям'і. Яны пакахаліся з маім сынам ды пабраліся. Я не пярэчыла. Жывём дружна, у згодзе. — Цётка наліла поўныя кілішкі: — Вып'ем за здароўе маёй гаротнай сястры Еўфрасіньні!

Неўзаметку праходзіў час. Цётка прыняла бутэльку са стала й выйшла ў сенцы. Вярнулася з двума бутэлькамі ў руках:

— Зараз пакаштуем малінавай настоўкі ды вішнёвай наліўкі...

— Вось, дзякуй, — азваўся Якуб. — Такога я не каштаваў, як ты спраўляла вяселье сыну. Паўтары гады ўжо прайшло. Ты ж, Мар'я, не лянуеся назьбіраць ягад ды гэтых напіткаў прыгатаваць. — І патлумачыў мне: — Нашыя лясы багатыя на ягады, грыбы ды гарэхі. Улетку суніцы, чарніцы, маліны, ажыны, буякі ды касцяніцы. Увосень на балотах ды імшарышчах — журавіны. Зьбірай, толькі не лялуйся. Прыйдзе зіма — усё зьесьць. Нездарма ў народзе кажуць: «Што ўлетку закінеш за сабой, то ўзімку знойдзеш перад сабой!»

Цётка наліла ў кілішкі малінаўкі. Для мяне й сябе — да палавіны, а Якубу поўны — аж да берагоў. Затым уліла Якубу вішнёвай наліўкі, моцнай і пахучай. Сябе й мне — толькі дно пакрыла. Якуб выпіў поўны кілішак ды пачаў расхвальваць вішнёўку. Мар'я напоўніла яму яшчэ кілішак. Якуб кракнуў і выпіў адразу:

— Дзякуй, Мар'я, за пачастунак! Я ўжо «навесяле». — Падзякаваўшы, вылез з-за стала: — Жонка падумае, што я ў Слуцку грошы праяўіў, прадаўшы цяля. Трэба дадому сьпяшацца! — Пры адыходзе зьвярнуўся да мяне: — Шануй, хлопча, сваю цётку. Бачыш, якая добрая, ветлівая, шчодрая кабета!

Цётка Мар'я выйшла разам зь Якубам, каб адчыніць і зачыніць вар'ты. Я адчуваў нейкую санлівасьць ад выпітага. Хацелася спаць. Неяк ацяжарылі ногі. Па ўсім целе прайшла якаясь цеплыня. Сонца было на захадзе. Чырвонае праменьне пранікала праз вакно, фарбавала ў ружовы колер стол і сьцены. Я адчуваў тут сябе, як у сваім доме.

Цётка ўвайшла ў хату, зірнуўшы на мяне, сказала:

— Мы маем ложкак у сенцах. Там па душка, коўдра ды кажух. І чыста. Улетку, калі ў хаце горача, то я там адпачываю, а то й засну. Ядзвіга з маленькім Біцькам вунь там, за полагам. Там ейны ложкак ды люлька. А вось і яна, нарэшце, дахаты йдзе...

У хату зь дзіцём на руках увайшла маладая дзяўчына. Можна было падумаць, што ёй гадоў шаснаццаць, ня болей. Стройны стан, высокія грудзі, валасы, прычасаныя ды заплечныя ў дзье косы, што абкручвалі ейную галоўку. Яна была падпяразаная чырвоным поясам па блакітнай сукенцы. Выглядала прыгажуняй-мадонай.

— Знаемся, Ядзя! Гэта Сёмка, мой пляменьнік, стрыечны брат твайго мужа. Сын маёй малодшай сястры Еўфрасіньні. Толькі што прыехаў з Бабруйска. З Слуцка яго давёз Якуб Акунёў. Будзе ў нас гасыцяваць. А калі маці дазволіць, дык хай застаецца на ўсё лета й зіму. Будзе ў гаспадарцы дапамагаць, а зімою ў школу пойдзе. Я напішу ліст сястры, бо ведаю цяпер ейны адрас.

Ядзвіга падала мне руку, паказала свайго сыночка ды сказала:

— Вось і добра. Калі мне да касьцёла схадзіць або да сваіх, ці да якой работы, Біцьку майго пазабавляеш, а то я яго заўсёды з сабою нашу ўсюды. — Прыгледзелася да майго твару: — Ой, Божачка, хто ўбачыць вас разам, скажа, што гэта твой сын, мама. Дый і на майго Сымона з твару змахвае!

Задаволеная цётка ўсміхнулася:

— Будзем мець у хаце мужчыну, гаспадара, покуль наш Сымонка вернецца з вайскавай службы. Я прасіцьму Ефрасіньню, каб дазволіла застацца ў нас да наступнай вясны. І школа ў нас ня простая, вясковая, а гімназія. Вучаць ужо ў пятай і шостае клясе.

Такі шчаслівы быў мой першы дзень побыту ў Вясеі.

* * *

Назаўтра я абудзіўся, калі сонца было ўжо высока. Сяньнік, на каторым я спаў у сенцах, пахнуў сенам. Падушка й коўдра былі мяккія, цёплыя. Я спаў моцна, бяз сноў і клопату. Цётка Мар'я павяла мяне паказаць сваю гаспадарку: садок, агарод, хляўцы для свіней і авечак, стайню, дзе стаяў конь, кароўнік для двух кароў зь цялём. Пад павецьцо складзеныя дровы й шасток для курэй. Катушок для качак ды загарадзь для гусей. У канцы агароду — гумно для снапоў і

прыбудаваны сенавал для канюшыны ды сена.

— Саломку ўзімку скубаем з стогу, — казала мне й навучала тымчасам цётка, — што на прыгуменьні. Дабаўляем сена, робім трушанку для кароў і авечак. Авечка хітрая: выбірае сена з трушанкі, а карова языком захватвае сена й салому, зьядае разам. Коніка свайго мы кормім чыстым сенам, канюшынай, вікай ды аўса патрохі сыплем. Конь адзін у нас. Ён цяжка працуе. Конік павінен добра карміцца, бо ён цягае плуг, барану, воз. Конік наш рахманы, паслухмяны, цягучы ў працы ды разумны. Ня мае аніякага нораву. Я яго выгадавала сама. Кабылу старую прадалі цыганам, а жарэбчыка ад яе пакінулі для сябе. Конік наш пугі й дубца ніколі ня меў па сьпіне: ён не ляны. Ведае па лейцах, што яму трэба рабіць. Лейцамі яго й кіруем. Пры надзяваньні хамута сам галаву нагінае, паслухмяна заходзіць у аглоблі. Спакойна стаіць, калі запрагаем. Сьмела хадзі заду й сьпераду — не брыкаецца й не кусаецца. Калі хтось чужы падыйдзе, панюхае ды адыходзіць. Любіць хлеб, грушы, яблыкі, буракі, рэпу. Сам, Сёмка, пабачыш, які гэта разумны конь. Толькі ніколі не трымай у руцэ пугі ці дубца. Пугі мы ня маем. Ён не прывык, каб яго сьцэбалі або крычалі на яго. Ён усё разумее, толькі сказаць ня можа. Калі на пашы кудысь далёка адыйдзе, я паклічу яго «кося-кося», і ён, дзе б ня быў, пачуўшы мой голас, адразу падыходзіць. Я яго ніколі не падманваю. Калі падыходзіць да мяне, даю яму хлеба кавалачак» аўса або канюшыны. Ён прызвычаіўся да гэтага, бо ведае, што дастане ласушкі. Я навучу цябе запрагаць яго і калёсы, у плуг, у барану. Будзе ён табе паслухмяны... — так навучала мяне цётка Мар'я «па-людзку» абыходзіцца з канем. — Сёмка, заўтра мне трэба ўстаць нацямночку. Гаспадарка маленькая, ды каб усё добра было, трэба заўсёды каля яе тупацца. Я корпаюся цалюткі дзень то ў агародзе, то ў гумне, то ў двары, то ў полі, на сенажаці. А Ядзя з малым дзіцём. Вядома, малага трэба дагледзець. Ядзя больш каля печы ды ў хаце робіць.

За тры дні я асвойтаўся з гаспадаркай. З канем быў у сяброўстве. Ніколі ня гнаў яго галопам, не падганяў дубцом ці пугаю. Паназіраўшы за мной першыя дні, цётка пахваліла:

— Добра, Сёмка, бачу ты — кэмлівы хлопчык. Цяпер я спакойная й за цябе, і за каня.

У чэрвені зазьвінелі косы на сенажаці. Копы й стагі пахучага, нібы чай, сена павырасталі, як з-пад зямлі. Сена звозілі ў гумны ды стагавалі на прыгуменьні. Толькі адзін тыдзень дазволілі на сенажаці папасьвіць коні: трэба было, каб расла атава для другога пакосу ўвосень.

* * *

Напрыканцы лета ў сьвяточны дзень цётка пайшла ў царкву, а Ядзя да касыцёлу.

Я застаўся дома даглядаць Віцьку. Віцька пачынаў вучыцца хадзіць. Ён трымаўся за што-небудзь рукамі, калі мог дастаць, ды тупаў памалу. Часта падаў, але ня плакаў, ізноў уставаў ды йшоў, куды патрапіць. Я вынес яго на двор, паставіў каля плоту, а сам чытаў кніжку. Калі аглянуўся, то Віцька, трымаючыся за плот, зайшоў далёка ў канец двара ды штось еў, напхаўшы поўны рот. Падбегшы да яго, я ўбачыў на калодзе перад ім паўнюткае рэшата ажынаў, якія ён браў жменяй і пхаў у рот. Я пакаштаваў ягадку, потым яшчэ адну ды пачаў таксама жменяй браць самыя сьпелыя, есьці іх так, як малы Віцька. «Напэўна здагадаецца цётка, што ягад у рэшаце стала меней!» — падумаў сам сабе.

Цётка Мар'я прыйшла надвечар з царквы, занесла рэшата з ажынамі ў хату:

— Сёмка, ці ня бачыў, што за пташкі ажыны падзяўбалі, ды так многа? Было ж поўнае рэшата. Курак я ў катушок зачыніла, а ягады на сонца паставіла, каб дасьпелі. Хацела на зіму варэньня наварыць ды настойку зрабіць. Ужо слоікі й бутэлькі памыла. У нядзелю зноў трэба ў лес ісьці. Маліны ўжо канчаюцца, дык ажынаў назьбіраць трэба, дасьпеюць за тыдзень. Пойдзем разам у лес? Болей назьбіраем... Дык ты ня бачыў, якія птахі ягады падзяўбалі, а калі бачыў, чаму не адганяў?

Я маўчаў, хацеў прызнацца, што паеў ажыны, але было боязна й сорамна. Я нібы анямеў.

— Нічога, Сёмка, няхай сабе. Птушкам таксама Бог дае. Мы раненька ў нядзельку устанем, возьмем кошыкі ды пойдзем у лес. Лес тут недалёка. Я ведаю, дзе ягад многа.

У нядзелю, яшчэ на золку, мяне абудзіў цётчын голас:

— Адзявайся! Кошыкі я ўжо паставіла на ганку.

Па дарозе ў лес, цётка Мар'я шмат чаго расказала цікавага, што засталося ў маёй памяці на ўсё жыцьцё. Яна так апавядала, нібы кнігу мастацкую чытала. На свае шэсьцьдзесят гадоў яна была няўтомная ў хадзе.

Увайшлі ў лес. Запахла прэлым лісьцем, малінай ды жывіцаю. Сонца ўжо паднялося, але ў лесе было цёмнавата й ціха. Ветрык гойдаў вершаліны дрэваў. З маліныніку выскачыў заяц, проста каля маіх ног. Спаў напэўна, а я на яго ледзь не наступіў. Адбег спалохана ўбок, хвілінку пастаяў на задніх лапах, узіраючыся ды прыслухоўваючыся, а потым сігануў у зарасьці.

Цётка сказала, што тут можна й лісу напаткаць, і з воўкам сустрэцца. Лес густы

ды вялікі. Птушак розных шмат. «Вунь, бачыш, — паказала, — колькі тут ягадаў? Ёсьць і ім спажыва».

Хутка напоўніўшы нашыя кошыкі ажынамі ды перасыпелымі ўжо малінамі, падаліся дахаты. На зваротнай дарозе цётка Мар'я шмат чаго паведала з свайго жыцця, пра сям'ю, у якой яна гадавалася й вырасла:

— Я нарадзілася нявольніцай, за год перад адменай прыгону. А вось маці твая ўжо нарадзілася вольнай. І хоць паншчыну тады скасавалі, сялянам зямлі не далі. Добра, што пан адрэзаў тры дзесяціны зямлі, самай горшай, пад Слуцкам — адзін пясок — ды загадаў збудаваць для нас невялікую хатку. Маці наша выйшла замуж, калі ёй і 16 не было. Бацьку было 19. Вянчаў іх нейкі пранцуз, кальвініст, якога пан прывёз з сабой з Францыі, каб разам паляваць у сваіх лясах. Пан доўга жыў у гэтай Францыі й сам перахрысьціўся на кальвініста. Бацька наш, твой дзед, быў праваслаўны, зь ліцьвіноў, а маці, твая бабуля, каталічка. Ксёндз і бацюшка не хацелі вянчаць іх, патрабавалі, каб яны былі аднае веры, — вось пранцускі гэты прапаведнік і павянчаў іх. Тое самае мейсца з Сьвятога пісаньня прачытаў, што й ксёндз з бацюшкам чытаюць пры вячаньні. Пасьля шлюбу маці зноў пайшла да касьцёлу, а бацька да царквы... Паны тады, што хацелі, тое й рабілі над сваімі чэлядзінцамі. Было тады ў паноў «права першай ночы». Ты малы, не зразумееш, а мне цяжка гэтае растлумачыць. Спачатку нарадзіўся брат Казімір. Як пачаў падростаць, дык стаў з твару падобны да пана. Як падрос, аддаў яго пан да школы, а потым да навучаньня іграць на клярнэце. Калі Казіміру споўнілася 18, уладзіў яго граць у аркестры пры царскім двары ў Пецярбургу. Мы дасталі ад яго толькі два пісьмы. Хутка запанеў, не жадаў з намі, мужыкамі, знацца. Вось і рэвалюцыя гэтая адбылася, а ён нам як не пісаў, так і ня піша. Яму зараз, калі жыве, павінна быць каля 70 гадоў ці нат болей...

* * *

Надыйшоў верасень. Восень у гэтым годзе была цёплая, хоць і праходзілі дажджы й былі ранкам туманы над рэчкай і ў нізінах. Сяляне капалі бульбу, ссыпалі ў бурты, у падполье. Убіралі позьнія аўсы, грэчку. Сеялі азімыя. Салілі агуркі, шаткавалі капусту: «У зімы рот вялікі — усё паесыць!» Ядзя нашаткавала капусты цэлую бочку, а цётка паклала туды антонаўкі, каб была смачная капуста, пахла яблыкамі. Як управіліся з восеньскай працаю, на Вясеі пачалі гуляць вясельлі. Ладзілі ігрышчы, вечарынкi. Арганізавалі свой хор. Настаўнікі гімназіі праводзілі зь сялянамі гутаркі, сходкі, чыталі лекцыі пра паўстаньне Кастуся Каліноўскага й ягоную гераічную гібель за сялянаў і за волю. Вучні дома чыталі сваім бацькам атрыманыя ў школе кнігі. Цётка Мар'я «прыхваткамі», як яна казалі, таксама чытала мае кніжкі й мяне прасіла, каб голасна чытаў, бо яна хацела ведаць, што я чытаю й вывучаю: «Сёмка, чытай голасна, бож і я хачу вывучыць напамяць хоць невялічкі верш, які складна, хораша гучыць!»

У зімовыя вечары цётка, прадучы кудзелю, апавядала мне шмат казак і пераказвала словы народных песняў. Прасьпявае колькі словаў, ды кажа: «На папрадках па вечарох збіраліся ў вялікай хаце й сьпявалі гэтую песню». Перад тым, як класьціся спаць, цётка Мар'я пыталася, ці падрыхтаваў я свае ўрокі на заўтра? Клапацілася больш за маю родную маці, каб я добра вучыўся, добра паводзіўся ў школе, слухаўся настаўнікаў. Перад школай цётка кожнага разу налівала мне кубак малака, клала ў торбу скібку хлеба, кавалак каўбасы або сыру: «Зьясі ў час перапынку!»

Турбоцілася, каб я не спазьніўся. Гляне, бывала, на насыценныя ходзікі ды кажа: «Сёмка, глянь, дзе ўжо стрэлкі! Пара ў школу!»

Калі ўвесну закончыліся заняткі й мне трэба было вяртацца дамоў, я цалаваў ёй рукі ды плакаў. Гэтыя сьлёзы былі сьлязьмі ўдзячнасьці за ўсе ейныя клопаты й спрыянньне мне. Цётка Мар'я была для мяне, як лепшая маці для свайго люблага сына.

Каму «гарохі»?

Мы ўсе ў аднолькавых шэрых шынялях. Аніякіх каманьдзірскіх адзнакаў, акрамя чорнага патрончыка, у якім адрас сям'і, каб паведамілі родных, калі заб'юць. Гэты чорны патрончык — сваю сьмерць — кожны трымае ў левай кішэні гімнасьцёркі.

У пачатку сакавіка 1943 году нашая рота, выходзячы з акружэньня пад Ліпцамі недалёка ад Харкава, страціла ў баях зь немцамі тры станкавыя кулямёты «Максімы» ды ўсю іхнюю абслугу, лейтэнанта, каманьдзіра роты, трох малодшых лейтэнантаў, каманьдзіраў узводаў, і трох сяржантаў. З 98 чалавек у роце засталася жывых 11. Ацалеў малодшы лейтэнант Балоцін, каторы камандаваў рэштай, ротны палітрук Кулікоў, аброслы валасамі й барадою, падобны да старога дзеда, хоць было яму ня больш 50-ці. Мая «функцыя» як старшыні скончылася два дні таму, калі я ў апошні раз адшукаў батальённую палявую кухню ды накарміў роту. Потым кухня дзесь зьнікла, і я ня мог яе нідзе знайсці.

Пачаўся чацьверты дзень, як мы елі вараную пшаніцу. Праблягаючы па веснавым украінскім полі, шукалі чым можна пажывіцца. Сьнег ужо сыйшоў, сакавіцкае сонца прабуджала зямлю да жыцьця. Поплеч мяне быў чырвонаармеец, украінец, родам з гэтых мясьцінаў. Ён на хаду вырываў зь зямлі цыбулінкі, памерам трохі большыя за гарошыну, і еў. Падаў мне гэткую цыбулінку й кажа: «Еж. У нас, на Харкаўшчыне, калі пачалася калектывізацыя й быў голад, усе шукалі такія цыбулінкі ўвёсну ды елі. А дзеці дык яе заўсёды ядуць. Ня бойся, не атруцісься». Я ўзяў

цыбулінку, разжаваў і праглынуў. Смак слаба гаркаваты й пах ці то цыбулі, ці то часнаку. «Голад ня цётка, — падумаў, — галодны ўсё, што можна, зьесьць».

Пад градам нямецкіх куляў, пад шквалам мінаў і гарматных снарадаў мы ўкопваліся ў зямлю, утулялі галовы ў ямкі, якія наскора выкопвалі сапёрнымі лапаткамі. Рыхтаваліся даць адказны бой ворагу. Я ўціскаўся ў свой акупчык. Праваруч ад мяне ляжала вінтоўка, заладаваная поўнай абоймай патронаў. Потрон — у ствале, толькі пальцам націснуць... Але нельга падняць галавы, каб глянуць, куды страляць. Леваруч — ручная граната -«бутэлька». Кулі сьвішчуць над галавой, чмякаюцца за акопам, перад акопам і па баках.

Зьлева, непадалёк ад мяне, пачаў страляць наш станкавы кулямёт. Гэта затрымала нямецкіх аўтаматчыкаў, каторыя спынілі наступ і заляглі, працягваючы страляць з сваіх аўтаматаў. Калі на кароткі момант зьменшыўся лівень куляў, мы, нарэшце, таксама пачалі страляць. А адзаду па немцах біла нашая артылерыя, што падасьпела нам на падмогу. Спорна заляскалі нашыя вінтоўкі й кулямёты. Немцы, ня маючы часу акапацца, пачалі адбываць. Нашыя кулі даганялі іх, і яны падалі, каб ужо не падняцца. Ацалелыя схаваліся за хмызьняком у траншэях.

Ззаду пачулася каманда камандзіра батальёну, а за ёй і нашага лейтэнанта Балодзіна: «Вперёд!» Мы падняліся й, страляючы на хаду, рушылі на нямецкія траншэі. Немцы павыскаквалі з траншэяў і, адстрэльваючыся, адбеглі ў іншыя траншэі. Зноў наляцела нямецкая авіяцыя. Скідвалі на нас бомбы й лістоўкі, у каторых пісалася, што маршал Цімашэнка, пакінуўшы нас на сьмерць, уцёк на самалёце з сваім штабам, што мы абкружаныя з усіх бакоў, каб мы забівалі сваіх камісараў ды здаваліся ў палон. Абяцалі, што даруюць нам жыццё й адпусыцяць на волю.

Спачатку мы ня верылі, што галоўнакамандуючы фронтам Цімашэнка ўцёк. Лічылі, што гэта хітрыкі ворага, каб дэзарганізаваць нас, запалохаць. Але скоро даведаліся, што мы, сапраўды, засталіся бяз нашага галоўнака-мандуючага. Аднак мы не здаваліся, і хоць былі зьняможаныя, — з баямі шукалі прарыву з акружэньня. Чатыры ўжо дні ня елі, ня спалі. У стоме астатак нашай роты прысеў на папялішчы спаленага сьла. Трэба было паправіць на сябе адзежу, абутак, абмоткі ды хвіліну перадыхнуць. Як селі на зямлю дык адразу ўсе й заснулі.

Тымчасам нечакана з-за кустоў акацыі з усіх бакоў вынырнулі нямецкія аўтаматчыкі. Закрычалі: «Гэндэ гох!» А затым па-руску: «Не стрелять! Вы окружены! Сложите оружие и поднятть руки! Останетесь в живых!» Нас было 11. Усе зь вінтоўкамі, па гранаце ў кожнага. Станкавы кулямёт зь лентамі патронаў. Маглі страляць або самі сябе падарваць на наглых гранатах... Але наш малодшы лейтэнант Балодцін загадаў: «Не стрелять! Гранаты и винтовки положить на землю! Отойти в сторону!» Мы выканалі загад камандзіра. Паднялі рукі ўгору. Палітрук Кулікоў зрабіў тое самае. Гэтак мы парушылі воінскую прысягу й здаліся ў палон.

Нашыя захопнікі былі пад камандай фэльтфэбэля. Яны абшукалі нас, пагналі ў большы гурт ваеннапалонных. Па дарозе я загаварыў з фэльтфэбэлем па-нямецку. Фэльтфэбэль сказаў, што мы маем «глюк» (шчасьце), што трапілі ў палон да яго. Сказаў, што ён ня немец, а аўстрыец зь Вены, рабочы веласіпэднага заводу, што ў ягонай камандзе ўсе аўстрыйцы.

Нас паставілі ў шэраг па адным і пачалося: «Кто комиссар — выходи! Политрук — выходи! Кто жид, командир — выходи!» Ніхто ня выйшаў. Усе стаялі, спалоханыя й панурыя. Падыйшло двое нямецкіх афіцэраў. Адзін зь іх загадаў па-руску: «Спустишь штаны». Калі каманда была выкананая, гэтыя двое пайшлі блізу голых жыватаў, прыглядаючыся паміж ног... Затрымаліся каля аднаго й скамандавалі: «Выходи, жидовская морда!» Той, на каго яны так сказалі, як стаяў, так і ўпаў на калені, залямантаваўшы: «Алла! Алла!» Склаў рукі й прыпаў да зямлі. Чырвонаармеец, каторы стаяў поплеч з лемантуючым, сказаў: «Ён ня жyd, а мусульманін. Я зь ім з аднаго аула. У іхняй сэкце гэтаксама абразаюць, як і ў жыдоў» Немец піхнуў ботам ляжачага й загадаў: «Аўфштэйн!» Паднялі/мусульманіна зь зямлі, бо сам устаць ад страху ня мог, і трымалі, каб ня ўпаў.

Кончыўся агляд. Пагналі нас далей. Прыгналі ў Шапятоўку, у перасыльны лягер. Павялі на «дызынфэксью» ў лазьню.

* * *

— Ты как одет, товарищ старшина роты?

— Я цяпер не «товарищ старшина», а ваеннапалонны, таварыш Кулікоў... ня ведаю Вашага імя й прозьвішча па-бацьку.

— Пётр Иванович.

— Ну, вось, мы завемся цяпер сапраўднымі нашымі імёнамі. А наконт адзежы, дык гэта я, ведаецца. у лазьні затрымаўся, бо галіўся. Упохапкі памыўся, выйшаў адзявацца, а на вешалцы з «вашапрудкі» засталася мала адзежы і ўся найгоршая. Хтось надзеў маю, чыстую ды цэлую, а сваю пакінуў мне. Добра яшчэ, свой гадзіннік у лазьню ўзяў. Шкада толькі, што ў кішэні гімнасьцёркі застаўся мой «чорны патрончык» з адрасам мае сям'і ды запіскаю з адрасам у Вене таго аўстрыйца-фэльфэбэля, каторы ўзяў нас у палон. Ён прасіў мяне, калі раптам буду ў палоне ў Нямецчыне, пераслаць тую запіску ягонай сям'і. Сказаў, што яго пасылаюць на фронт пад Сталінград і ім не дазваляюць пісаць д ад ому лісты. І з дому яны таксама лістоў не атрымліваюць.

— Чёрт его бери с его семьёй! Но ты выглядишь теперь в своей одежде, как общипанный петух!

— Лепшай не засталася на вешалцы. Мы цяпер усе, як абскупаныя пеўні, Пётар Іванавіч. Я, праўда, прабаваў шукаць, на кім адзетая мая амуніцыя, ды дзе ж ты яе знойдзеш сярод столькіх палонных. Прасіў паглядзець у кішэнях, каб хоць свой «чорны патрончык» знайсці.

— А я свой взял с собой в руку, ведь он от температуры мог испортиться.

У Шапятаўцы ў лягеры быў вялікі двор, абнесены валам калючага дроту наўкол плоту. Палонныя сядзелі й стаялі на двары пад адкрытым небам. Чатыры вартавыя вышкі тырчалі на вуглах плоту, адкуль вартавыя аглядалі двор і наўколяле. Да плоту, каб не застрэлілі «вахманы», нельга было блізка падыходзіць. Штодня прыганялі ўсё новых і новых палонных.

Неўзабаве нас, чалавек трыста, узялі з гэтага лягеру, прыгналі на станцыю, упіхнулі ў вагоны й замкнулі дзверы. Паравоз пацягнуў вагоны невядома куды. Доўга ехалі.

Нарэшце паравоз спыніўся, дзверы з грукатам расчыніліся й мы ўбачылі станцыю й шыльду «Кельцэ». Гэта быў польскі горад, дзе месціўся вялікі лягер для ваеннапалонных з трыма вялікімі трохпавярховымі будынкамі з чырвонай цэглай, абнесены калючым дротам, з вышкамі, пражэктарамі й вартавымі.

Я йшоў у апошняй тройцы разам з Куліковым і тым украінцам, які паказаў мне калісь ядомую цыбульку. Умовіліся трымацца разам. Як толькі прайшлі цераз браму ў лягерны двор, двое вартавых, што стаялі ў будцы каля ўваходу, убачылі на маёй руцэ гадзіннік. Адзін з іх падбег да мяне й сарваў гадзіннік з рукі. Яшчэ не адыйшоўся афіцэр, які лічыў нас пры ўваходзе. Я ветліва, па-нямецку, звярнуўся да яго, сказаў, што «вахман» адабраў у мяне гадзіннік. Ён паглядзеў на мяне й запытаў, каторы з двух «вахманаў»? Я паказаў. Афіцэр забраў у «вахмана» гадзіннік і аддаў мне. Я падзякваў афіцэру, убачыў, як злосна глядзіць на мяне «вахман», і, баючыся, што ён дагоніць мяне на двары й зноў адбярэ маю «рэліквію» ды яшчэ наб'е, папрасіў Кулікова патрымаць гадзіннік у сябе. «Как ты отважился жаловаться немецкому офицеру на его солдат? — здзівіўся Кулікоў. — Ты же рисковал своей жизнью. Они здесь нас всех заморят голодом. Посмотри, какие худые и слабые те, кто уже давно в лагере. Я узнал, что лагерь этот поляки называют «Чырвонэ кашары смерці». Здесь от голоду ежедневно умирают. Говорят, что эти «кашары» ещэ царь построил, когда Россия с Польшей воевала...»

На шырокім пляцы сноўдаліся туды-сюды маркотныя, замораныя голадам палонныя. Хтось з палонных выгуквае: «Каму гарохі? Каму гарохі?» На гэтым імправізаваным «базары» гандлявалі «гарохамі», пайкамі хлеба й разрэзанамі на чатыры часткі цыгарэтамі. Больш нічога на гэтым «базары» не было. Вунь стаіць, гандлюе грузін, вымова ў яго, як у Сталіна.

Аднак адкуль тут «гарохі»? Украдзеныя, напэўна, на лягернай кухні. Хлеб, зразумела, гэта пайка, што выдаецца пад вечар разам з «зупай» зваранай з «кальрабі» й капуснага ліста. А вось адкуль цыгарэты, ня ведае ніхто. Чвэрць

цыгарэты выменьваецца за паўпайкі чорнага, цвёргага, з асыюкамі й, напэўна, апілкамі хлеба альбо за 20 гарошынаў: усё залежыць ад попыту й прапановы гэтых «тавараў».

На «базары» ад ранку да вечара сноўдаюцца пакупнікі й прадаўцы. Каторыя стомленыя, сядзяць або ляжаць ля муроў будынкаў. «Каму «гарохі»? «Гарохі» каму? — чуён штодзённа гэты выгук. — Адын цыгарэт — адын пайка хлеба!» Пасья раздачы «зупы» й выдачы хлебных паек, гандаць на базары ажыўляецца.

Доўгая чарга цераз увесь пляц. З кацялкамі, з бляшанкамі ад кансэрваў, палонныя хутка праходзяць каля стала. На стала — бак з баландай і кошк з з кавалкамі хлеба. Палонныя адразу пачынаюць піць, на хаду, бяз лыжкі. Хлеб ядуць асыярожна, каб ані каліўца ня ўпала. Пасья захаду сонца ідуць спаць на нарах у «кашары».

Ярусы нараў запоўненыя. Палонныя ляжаць шчытна, як снапы на таку ў гумне. На ніжніх нарах сьпяць дужэйшыя й тыя, хто першы захапіў сабе мейсца. На верхніх — самыя слабыя, «дахадзягі», а тыя, хто ўжо адной нагой у магіле, ляжаць проста на пад лозе. Па іх топчацца, нібы яны ўжо нежывыя.

З нараў праз вакно відаць калючы дрот, а за ім сасоньнік. Там стаіць канальная машына. Яна працуе штодня. Гліністыя капцы жаўцеюць па ўсім лесе. Гэта «магілы» памерлых. Канавачнік сьпіхвае ў пракапаную канаву труп, завальвае зямлёю і ўтрамбоўвае каўшом. Штодзённа хавалі двух-трох. Першыя паміралі тыя, хто сваю пайку хлеба заменьваў на цыгарэту.

Жудасна было глядзець на тое ўзьлесьсе. Думалася, што хутка й сам будзеш завалены зямлёю ды прыціснуты чарпаком гэтай машыны. Здавалася, што з павевам ветру далятаў зь лесу чалавечы энк і стогн... Уляжысься спаць, а ў мроях бачыш забітых на фроньце й памерлых у «Чырвоных кашарах сьмерці». Хочыш заснуць, ня думаць, але сон не прыходзіць. Апаноўвае шчымлівая роспач, бязвыхаднасьць, безнадзейнасьць...

Адной раніцы, калі пракрычалі «аўфштэйн», я падняўся, а мой сусед па нарах быў халодны. Памёр так ціха, што я не пачуў ані стогну, ані хрыпеньня. Таго самага дня на «базары» спаткаў Кулікова.

— Як маесься, Кулікоў?

Кулікоў зірнуў у бок сасоньніку, дзе жаўцелі сьвежыя магілы:

— Ослаб я. Старый уже. Мне завтра 50. Скоро и меня закопают. Дома, на Тамбовщине, у меня жена и трое детей. Наверное вспоминают мой день

рождения. Ждут окончания войны, надеются, что вернусь живой. Сын уже взрослый, на фронте. А вот дочери ещё маленькие... Фашисты всех нас голодом заморят. Умрёт последним и тот, кто кричит «Кому «горохи»?». Немцы не убили нас на фронте, так здесь голодом доконают. Лучше было бы нам застрелиться тогда. Лучше сразу умереть, чем мучиться и медленно умирать... А мы пели «Броня крепка и танки наши быстры, и наши люди мужества полны...» Мало у нас было оружия. Мужества хватало, это верно, но одного мужества при таком мощном оружии врага мало. Хвастались наши руководители: «Чужой земли ни пяди не хотим, а своей земли ни вершка не отдадим никому!» А вот видишь, в первый же год войны потеряли пять своих республик. «Могучий и непобедимый» Советский Союз несёт огромные потери в своей территории и в людях. Вот и мы — пленные из числа миллионов пленных, которых пригнали в Кельце, чтобы заморить голодом да закопать в польской земле... Но я надеюсь, что наш народ победит фашистов.

— Ты, Кулікоў, аптыміст. Я таксама веру ў гэта, але ж колькі гэтая перамога будзе каштаваць нашаму народу?

— Фашисты скоро выдохнутся...

— І я спадзюся. Калісьгі Налаеон з сваім войскам захапіў Маскву, а потым апынуўся ў вязьніцы на Корсіцы, а сканаў яшчэ далей — на высьпе Сьвятой Алены. А Гітлер ня толькі не захапіў Маскву й Ленінград, хоць і аблажыў яго з усіх бакоў, але й пачынае адыходзіць, губляючы лепшыя сілы сваіх салдатаў, сваю хвалёную тэхніку. У апошнія дні, калі мы выбіраліся з акружэньня, я пачуў радыёперадачу. Перадавалі, што пад Сталінтрадам абкружаная нашымі войскамі найлепшая гітлераўская армія фэльдмаршала Паўлюса, што яна нясе вялікія страты...

— Вот только мы предатели... Нарушили нашу армейскую присягу, клятву биться до последнего патрона, не сдаваться в плен. Мы клятву верности давали товарищу Сталину и Родине. А теперь, кто мы? Закопают нас в том лесу и никто не будет знать ни нашего имени, ни места нашего захоронения. Никто не поставит ни памятника, ни креста. Сколько их уже там лежит, никто не считает. Знает, может, только тот, кто сидит в землечерпалке. Ни плачу, ни жалости. Какдохлых псов бросают в канаву и заваливают землёй...

— Ты, Кулікоў, кажаш, што мы парушылі клятву? А хіба толькі мы такія? Тыя, каторыя ад нас патрабавалі клятвы, самі яе прымалі — таксама ў палоне. Яны павінныя былі першыя застрэліцца, а не здавацца ў палон. Ты казаў, што тут між нас камісар нашага палка. Чаму ж ён не застрэліўся там, пад Харкавам?

— Не у каждого есть сила воли. Не каждый может себя убить. Только фанатики -

коммунисты могут сделать это, но что-то я таких не вижу. Вон посмотри на того, обросшего и с бородой, как у кудесник из «Вещего Олега», — он отдаёт за сигарету свою пайку хлеба. Он был в наш полк прислан, когда формировали дивизию в Тюмени на фронт. Первый секретарь компартии Свердловской области. Фамилия его Чумаков. Он два раза созывал нас, политруков, на инструктаж перед отправкой на фронт... Пошёл в плен как простой солдат. А комиссаров и евреев фашисты расстреливали на месте. Командиров загоняли в особый лагерь, там они скоро умерли от голода. Нам теперь устроили тоже самое в Кельцах.

— Магчыма, мы выжывем, дачакаемся канца вайны. Паміраюць жа першымі тыя, што за адну зацяжку дыму аддаюць хлеб, які толькі й трымае нас на нагах. Я не куру й ты ня курыш. Як не захварэем, дык не памром...

Кулікоў адказаў, што ён пойдзе пасядзець ля мура, бо стомлены й дрэнна сябе пачувае.

* * *

23 чэрвеня 1943 году я, задумёны, блукаў паміж гэтых самых худых палонных. У лагерь прыгналі новых сотні дзье чалавек, бо вызвалілася мейсца тых, якіх завезлі ў сасоньнік ды закапалі. Ходзячы на пляцу, я ўспомніў, што сёння, 23 чэрвеня, Купальне: «На Івана, на Купалу, ночка мала...» Прыпомніліся юначыя гады, купальская ноч, калі быў вольны й пічасьлівы, скакаў цераз вогнішча, сьпяваў у карагодзе... Ціха й цёпла ў гэтую ноч на маёй Радзіме. А што цяпер там? Край акупаваны фашыстамі. Купальняў, напэўна, не сьвяткуюць. Як там мае двое дзетак і жонка? Ня бачыў іх ад той пары, як у 1939 годзе павезлі служыць у войска.

Задумаўся я, апусьціўшы твар долу, здавалася мне, што прагульваюся сярод сваіх вясельных сяброў і сябровак... Сам ня ведаю, як выйшаў праз лягерную браму, апынуўся за калючай агароджай... Як не заўважыў мяне вартавы? Я спалохана, нібы абудзіўшыся са сну, агледзеўся. Што рабіць? Пайсьці назад у лагерь? Дык жа «вахман», калі ўбачыць, адвядзе мяне да каменданта, скажа, што ўцякаў зь лягеру. Мне будуць капцы...

Я адыйшоўся далей ад брамы й зводзя нагледаў за варотамі. Убачыў дымок: «вахман» стаяў там і курыў.

На мне была цывільная кашуля зь белага палатна. Гэтую кашулю мне аддаў адзін палонны, бо ніхто ў яго яе не купляў на «базары». Аддаў і сказаў: «На, надзень, а то твая ад бруду распаўзлася. Дзе ён яе дастаў, я не пытаўся. Скінуў шмацьце былой гімнасыцёркі ды адзеў кашулю. На нагах у мяне былі падраныя вайсковыя

чаравікі ды абмоткі. Штаны вайсковыя, «галіфэ», зашмальцаваныя, але яшчэ цэлыя. На галаве — пілотка.

Я агледзеўся навокал. Пілотку зьняў, схаваў у кішэню. Выглядаў я напалову цывільным і напалову вайсковым. Быў паголены. Сваю бясспечную брытву «Мадэ ін Энглянд», маленькае люстэрка й грабянец заўсёды трымаў у кішэні штаноў. На руцэ — гадзіннік... Але што рабіць далей? Аніякіх дакумантаў няма. Няма аніякіх грошай. У цэле слабасьць. Да Менску далёка — пехатою ня дойдзеш. Цягнуком безь білета ня возьмуць. Стаю гэтак і азіраюся.

Па доўгай вуліцы ад «Чырвоных кашараў» бачу ўскраіну гораду. Зірнуў на поўнач, на сасьняк: там капае зямлю машына-чарпалка. Здрыгануўся ад жаху, ды падаўся ў Кельцы.

На адным скрайнім доме ўбачыў адчыненыя дзьверы, а над імі шыльду. Накіраваўся да гэтай невялікай крамы.

Насупраць «кашараў», па той бок вуліцы, — вялікі парк з пустымі лаўкамі, на якіх калісьці адпачывалі шпацыруючыя палякі. Цяпер там нікога няма. Таўсматыя дубы й ліпы спакойна растуць, маўклівыя, аброслыя мохам. Парк без агароджы й, як бачна, ніхто яго не навідаваў ад пачатку нямецкай акупацыі. Дарожкі ў парку пасыпаныя жоўтым пяском, але пачалі ўжо зарастаць травой.

Убачыў, як на самакатах двое хлапчукоў гоняць навывперадкі ўздоўж вуліцы. Занятая сваёй гульні, яны не зважалі на мяне. Я хутка пашыбаваў да адчыненых дзьвярэй крамы. Нясёмела ўвайшоў у сярэдзіну. За прылавак зайшоў гаспадар, здзіўлена на мяне паглядзеў. Калі я сказаў «Дзень добры, пану!», ён уважліва агледзеў мяне й запытаўся, паказваючы кіўком галавы ў бок «Чырвоных кашараў»: «Пан з тамтэнд? Як пан вышэдз з тэго обозу?»

Я на ламанай польскай мове ў перамешку зь беларускай адказаў, што й сам «не паментам як вышэдз за браму обозу». «Вахман», напэўна, закурваў у сваёй будцы й не заўважыў. Раствумачыў, што назад мне ў лягер нельга, бо «вахман» адвядзе да каменданта й расказа, што я ўцякаў, што мне трэба ўвайсьці, каб «вахман» ня ўгледзеў.

— Сконт пан так добжэ мувіць по-польску? » — запытаўся крамнік.

Я адказаў, што мая бабка па маці была полька, звалася Марыя Бжэзовска, і што маці ў маленстве навучала мяне «модліцьсе по-польску». Пахваліўся, што трохі чытаў у арыгінале «Пана Тадэвуша», і дадаў:

— Я зьле муве по-польску, бо естэм бялорусін.

— Не, пан мувіць досыць добжэ. Пан, на пэвно ма добру школу?

Адказаў паляку, што ў Менску, ва ўнівэрсытэце, скончыў гістарычны факультэт. Крамнік паціху гукнуў:

— Ядзя, ходзь тутай! Рускі офіцэж ту!

На ягоны покліч выйшлі дзьве жанчыны. Адна маладая, гадоў 20, напэўна, ягоная дачка, другая пажылая, хіба што жонка. Кабеты зірнулі на мяне, павіталіся. Старэйшая запытала:

— Гдзе ест пан уродзоны? Сконт ест пан? Чы ест голодны? Знайдэ з'есьць трохе дзя пана.

Гаспадар зачыніў дзьверы й зашчапіў клямку, каб ніхто не ўвайшоў. Наліў шклянку «Морсу». Кабета прынесла два «бутэрброды» з маслам і павіддам. Я пачаў есьці, але трывожыўся, каб не заявіў немцам... Паляк зірнуў на мяне неяк пільна ды сказаў:

— Я пана сховам. Нех пан не ідзе там. Вемы, жэ там умераён цодзеньне.

Я падумаў, якая ён мне «схова»? Не давяраў паляку. Дый што я буду тут рабіць? Як буду жыць? Падзякаваў я таму паляку за дабрату, але сказаў, што ў лягеры ёсьць суровы загад растрэльваць за аднаго ўцекача кожнага дзесятага. А ў лягеры палонных, напэўна, больш двух тысячаў. Уратуюся сам, а празь мяне растраляюць ні ў чым невінаватых людзей.

— Як пан хцэ, — адказаў паляк, — а то сховал бы пана... Дзеў я «бутэрброды», выпіў шклянку журавіннага квасу, якую наліў мне гаспадар. Жонка ягоная прынесла мне загорнутыя ў паперу хлеб з маслам і павіддам. Зьняў я з рукі гадзіннік ды падаю гаспадару:

— Пенёндзув не мае. То пану.

— Ніц от пана не возьмэ! Пану то ешчэ бэньдзе потшэбне! Падзякаваў я крамніка за пачастунак, развітаўся зь ягонаю сям'ёй. Паляк адшчапіў клямку, выйшаў на вуліцу, агледзеўся:

— Нема нікого. Можна ісьць. Нех Пан Буг хова пана! Апынуўся я зноў на вуліцы адзін. Пачаў маракаваць, як так увайсці ў лягер, каб «вахман» ня ўбачыў мяне? Цераз . плот не пералезеш. Пад ніз плоту голымі рукамі не падкапаецься. А ўбачаць каля плоту — застрэляць. «Ат, — падумаў сабе, — што будзе то й будзе!

Пайду сьмела каля «вахмана» праз браму!»

Падыходзячы да брамы, убачыў, што «вахман» увайшоў у вартавую будку. Я хутка пасьпяшыў у вароты. «Вахман» выскачыў з будкі і ў здзіўленьні ўталопіўся на мяне. Я, чакаючы ягонага «Гальт!», ускочыў у натоўп палонных на пляцы, зьмяшаўся зь імі, а потым засьпяшаўся ў «кашару». У «кашары» горка ўздыхнуў, падумаўшы. «Быў на волі... Сам ад яе адмовіўся. А цяпер невядома, ці выжыву, ці пабачу жонку й дзяцей? Можа й мяне закапаюць каля лесу...»

Ізноўчутнана «базары»: «Каму «гарохі»? «Гарохі» каму? Дзесяць «гарохі» — пайцыгарэты! Пайка хлеба — адна цыгарэта!» Вечарам прыгналі яшчэ палонных. Напаткаў ля сьцяны Кулікова. Ён сядзеў і пазіраў на новапрыгнаных. Палонныя ўвайшлі ў двор, іхнія канваіры скіравалі да каменданта.

— Бывший наш комиссар полка Чумаков совсем «доходягой» стал, — паведаміў мне Кулікоў.

— Абменьвае пайкі на цыгарэты. Хутка, мусіць, і ён пад лесам будзе... — адказваю. — Я й ты хлеб на цыгарэты не мяняем. Калі не захварэем, выжывем.

Тады многія хварэць пачалі. Асобнага памяшканьня для хворых не было, усе разам ляжалі на нарах. І больш сталі паміраць...

Некалькі дзён пасья таго спатканьня я ня бачыўся з Куліковым. Мне ўдалося захапіць мейсца на ніжніх нарах у іншым будынку й я гаварыў Кулікову, што буду цяпер начаваць там, і калі вызваліцца яшчэ мейсца, дык зноў будзем разам. «Что-то слабо сябя чувствую. Слабость какая-то в ногах. Больше сижу на солнце у стены,» — паскардзіўся Кулікоў.

Дык вось, праз некалькі дзён пасья таго падыйшоў да мяне ўкраінец, які пад Ліпцамі даваў мне есьці дзікую цыбулінку, сказаў: «Вазьмі вась «чорны патрончык» ад свайго сябры Кулікова. Памёр ён. Яго сеньня ўранку ўскінулі на калёсы ды разам зь яшчэ двума адвезьлі пад лес... Кулікоў прасіў мяне ўчора пазваць цябе. Я цябе не знайшоў, позна ўжо было. Прасіў аддаць патрончык табе. Калі будзеш на волі, паведамі ягоную сям'ю.

Заходзіла чырвонае сонца за лесам, фарбуючы ў крываваы колер дрэвы й магільнік савецкіх салдатаў...

* * *

Прайшло больш за 50 гадоў, а мне часта зьвініць у вушах картавы голас: «Каму «гарохі»? «Гарохі» каму?»

«Шлёма»

Баварскае сяло Форст заснавалася ў даўнія часы на далёкіх паўднёва-заходніх схілах Альпаў. У Форсьце ўсяго трыццаць гаспадарак. «Баўэры» пераважна займаюцца жывёлагадоўляй. Перад вайною гаспадары мелі свае сэпараты-цэнтрыфугі й малыя маслабойні. Калі Гітлер распачаў вайну, то баўэрам загадалі ўсё малако аддаваць у «молкерай-казэрай». Цяпер, падчас Другой сусьветнай вайны, у Форсьце, як і па ўсёй Паўдзённай Баварыі, засталіся адны старыя, малыя ды інваліды.

У Форсьце прымукова працуюць мужчыны й жанчыны зь меткай на грудзях «Ост» або «П». Гэтых людзей нахапалі, як нявольнікаў, на заваяванай Польшчы, Беларусі, Украіне ды на заходніх тэрыторыях Расеі. Раней тут працавалі зь меткай «Ф», а таксама з жоўтай шасціканцовай зоркаю на грудзях і на сыпіне. Зь меткай «Ф» паслалі працаваць на фабрыкі, а некаторых адпусьцілі ў Францыю. З жоўтай зоркай, жыдоў, выслалі кудысь на ліквідацыю — спаліць у печач.

Уся ўлада ў Форсьце належыла «трыу^твірату», ачольнікам якога быў «партэйгеноссэ», вясковіі «фюрэр» Фрыц Губер. Другім у «трыумвіраце» быў 65-гадовы паліцай Эрык Шпіц. Трэцім — багаты фэрмэр, уладальнік мясцовай крамы, «партэйгеноссэ» Вільгелм Бак. Бесковы «фюрэр» Губер кіраваў усімі жыхарамі сяла й ікСглядаў за старым «фатэрам», сьвятаром тутэйшай «кірхі».

Першымі з усходам сонца падымаліся работнікі «Ост». Яны пачыналі цяжкую працу з ачышчэньня кароўнікаў ад гною, а потым даілі кароваў. Пасьля «кафетрункен» (з падсмажанага ячменя й аўса) з лустачкай хлеба, намазанага павідлам, празь якую можна было бачыць сонца, — пачыналі работу пры доме або ў полі. За работнікамі пільна сачылі ўсе немцы, асабліва вясковы «фюрэр» Губер і паліцай Шпіц. Губер чатыры разы на дзень падымаўся зь бінокулем на вежу кірхі й аглядаў наўкозьле, дзе працавалі нявольнікі. У часе сьнеданьня сачыў, каб не заседжваліся больш за 15 хвілінаў. А калі а 12 гадзіне сядалі абедасьць, назіраў, каб праз 30 хвілінаў мусілі падымацца на працу. Увечары, калі гадзіннік на «кірсе» адбіваў сем удараў, ён у апошні раз аглядаў навакозьле фэмэрскіх палёў. «Арбайт унд орднунг» — такім быў дэвіз і штодзённы клопат Губера.

Стары сьвятар ня быў «партэйгеноссэ», але ў кірсе пасьля імшы ў сьвяты й

нядзелі ён рабіў сваім прыхаджанам-баварцам кароткія казаньні аб неабходнасьці поўнай адданасьці на вернасьць «фюрэру» Адольфу Гітлеру і «Фатерлянд». Над «фатэрам» наглядаў вясковы «фюрэр» Губер, каторы ведаў, што баварцы лічаць Адольфа Гітлера няверуючым у Ісуса Хрыста. Гітлераўскі Бог — «правідзеньне» — быў незразумелы вернікам, і баварцы лічылі, што ўсе няшчасці на вайне для нямецкіх войскаў праз тое, што Гітлер ня верыць у Сына Божага.

Зь першых дзён вайны з Польшчай у 1939 го дзе ў Форст прыгналі ня толькі нявольнікаў зь літарай «П», але й кавалерыйскіх коней. А зь лета 1941-га прывезьлі людзей зь меткай «Ост». Гэтых нявольнікаў стала тут больш у 1943 годзе. У пачатку ліпеня прывезьлі траіх дзяўчынаў і двух хлапцоў. Да багацейшага фэрмэра Вілі Бака далі дзяўчатаў, Соню зь Беларусі й Марту ды Просю з Украіны. Хлопца Міколу Шпака, беларуса, далі да работы ў «молкерай-казерай». Паляка Янкоўскага — да вясковага «фюрэра» Губера.

У Вілі Бака ўжо працавала полька Ядзя. Працаваў у яго й немец, 36-гадовы прыдуркаваты Ганс Вебер. Ганс быў крэўны жонкі Бака. Яго не ўзялі да войска, бо быў кльшаногі й дурны. Да вайны Ганс жыў разам із сваім малодшым братам на сваёй гаспадарцы. Яму, як дурному ад прыроды, не дазвалялася жаніцца, каб не пладзіць сабе падобных. Законы Гітлера аберагалі «разумна-здоровую, лепшую з усіх арыійскіх нацыю», бо яна павінна была кіраваць усімі народамі сьвету. Як забралі Гансавага брата на вайну, дык усю гаспадарку й самога Ганса зь ягоным «оксам»-валом узяў да сябе Вілі Бак. Хату замкнулі на замок, а Ганс як «кнехт» жыў і працаваў у свайго дзядзькі. Да сваіх хлявоў разам з «оксам» Вілі перагнаў тры дойныя каровы, і шэсьць авечак. «Оке» заўсёды быў у ярме, і зь ім у рабоце заўсёды быў Ганс.

У «молкерай-казерай» ад 5 раніцы да 7 вечара без выхадных, круглы год, у гумовых ботах, падпярэзаны доўгім скураным хвартухом, працаваў Мікола Шпак. Яго схапілі пры аблаве на рынку ў Менску. Дапытвалі, якую сувязь мае з партызанамі. Ніякай сувязі ён ня меў, але замкнулі яго ў вагоне, разам зь іншымі налоўленымі, ды адправілі ў Нямецчыну. Пад наглядам кульгавага шэф малачарні Іохіма Шустэра працаваў Мікола ад цямна да цямна. Мікола вывучаў у школе нямецкую мову й мог гаварыць, чытаць і пісаць па-нямецку. Вось яго й выкарыстоўваў Шустэр, каб а 5-ай адмыкаў малачарню, усё падрыхтаваў для прыёму малака, калі а 6-ай фэрмэры пачнуць звозіць малако. Мікола прымаў каністры з малаком, узважваў і запісваў у кніжку. Кульгавы Шустэр прыходзіў у «молкерай» толькі а 7-ай. Прыходзілі зь ім на працу жанчыны-немкі: удава Гертруда, сужэнца якой забілі пад Ленінградам, і другая, Гельга, старая дзеўка гадоў пад сорок, брыдкавая з твару, сутулая й шапялявая, зь беднай сям'і.

Вайна зацягнулася. Трэба было ўсё аддаваць вайскоўцам. Амэрыка рыхтавалася адкрыць другі фронт і пастаўляла баявую тэхніку свайму хаўрусніку, Савецкаму

Саюзу. Рускія таксама пачалі рабіць сваю найнавейшую зброю. На ўсіх франтах Гітлер цяпеў няўдачы. Пад Сталінградам трапіла ў палон стотысячная армія фэльдмаршала Паўлюса, і сам Паўлюс здаўся ў палон. У Форсыце жыхары пачалі больш слухаць па радыё «нахрыхтэн» і «Сводку Совинформбюро».

Лета, восень і зіма 43-га былі напружаныя. «Пар-тэйгеноссэ» гналі на працу ўсіх, асабліва «Ост» і «П». У пачатку жніўня на полі Бака жалі сярпамі жыта тры дзяўчыны зь меткай «Ост», адна зь меткай «П», Ядзя, ды дурны «кнехт» Ганс. Свайго вала Ганс паставіў на адпачынак. Ён быў моцны, росту сярэдняга, шырокі ў плячах, зь вялікімі далонямі рук у зарубцаваных мазалёх. Гансу тлумачылі, што ягоны брат на вайне, і ён мусіць працаваць за сябе й свайго брата. Казалі Гансу, што брат атрымае 25 гектараў зямлі «на Руслянд» і ўся гаспадарка ў Форсыце застанецца яму аднаму. І Ганс стараўся. Ён пайшоў на поле ды стаў поруч з Соняй, заняў шырокі загон і спрытна жаў. Дзяўчаты здзіўляліся ягонаму спрыту, а ён ішоў наперадзе ўсіх і прыкрыкваў: «Люст, люст! Шнэль, шнэль!»

— Халера яго бяры, не старайцеся дзяўчаты, — сказала Ядзя. — Гэты дурань хутка сам замучаецца ды супакоіцца. Мы не на сваім працуем. Каб ім, гэтым нелюдзімам, не спахыць гэтага. Нас мэнчаюць ад цямна да цямна, нават у сьвяты й нядзелі. Прасіла адпусьціць мяне ў нядзелю да касьцёла на адну гадзіну памаліцца, дык адказалі, што гэты касьцёл нямецкі й толькі «фюр дойч», а ты можаш і ў сваім памешканьні памаліцца. А яшчэ гэты дурны Ганс падганяе. Пачалавечы слова ня можа вымавіць. Язык у яго нейкі сьвінячы: кажа ня Соня, а Шоня... Ой, дзяўчаткі, як мне цяжка на душы. Нічога ня ведаю пра тату й маму ў Катавіцах... Калі ўжо скончыцца гэтая вайна?

— Наш гаспадар засумаваў. Нэрвовы зрабіўся. Ходзіць пахмуры, ня тое, што два гады таму.

— Напэўна, на фроньце ў іх «шлехт».

— Напэўна.

Полька Ядзя была старэйшая гадамі й разумела па-нямецку. Яна прыслухоўвалася да таго, што гаварылі немцы, ды пераказвала сяброўкам, з каторымі спала ў адным пакоі:

— Я, дзевачкі, бачыла ўчора ўвечары, як плакала, ажно галасіла, наша праклятая гаспадыня. Вільлі яе суцяшаў. Ці не заблі іхняга сына? Яна ўсё прыгаварвала: «Густаў, Густаў, мой сыноч».

— Няхай бы іх там усіх перабілі. Няхай бы ў кожнай іхняй сям'і так галасілі.

У Форсыце пачалі паяўляцца пакалечаныя салдаты. Ім забаранялася выходзіць на вуліцу й распавядаць аб падзеях на фронце. Эрык Шпіц разьяжджаў на матацыкле па вёсцы й за ваколіцай, пільна назіраючы за жыхарамі, асабліва за «остарбайтэрамі». Часта ездзіў у Гарміш-Партэнкірхэн. Там у шпіталі ляжаў ягоны сын, якому на вайне адарвала руку й нагу. Шпіц нікому не расказваў пра тое, што ён бачыў у шпіталі. Вяртаўся перастрашаны й маўклівы. Нават вясковаму «фюрэру» нічога не казаў.

Лета 1943 году ў Паўдзённай Баварыі стаяла гарачае. Трэба было сыпяшацца з уборкай збожжа, каб яно не перасыпела й не пачало асыпацца. Цягачы, трактары ды лепшыя коні забралі на вайну. Зложаныя пад стрэхі жняяркі, касілка сталі пакрывацца ржой. Старыя коні й вол Ганса Вебера былі ў штодзённай працы. У ход пайшлі даўно неўжываныя сярпы й косы. Балазе дармовая сіла, «остарбайтары», умелі працаваць гэтымі прыладамі, няхай сабе й іржавымі. Гаспадары толькі прыкрыквалі: «Шнэль, шнэль, русішэ швайнгунт, польнішэ фафлюхтар!»

Сонца стала моцна прыпякаць. Жнейкі абвязалі галовы белымі хусьцінкамі, рагамі выціралі спацелы лоб і твар. Калі на «кірсе» прабіла дванаццаць, Соня кінула серп і стала састаўляць снапы ў абабак, каб зрабіць цень. Усе пакідалі сярпы, прыселі ў цяньку й пачалі «эссэн» прынесенае гаспадаром Вільмі. Ганс сеў асобна. Яму прынеслі полудзень ды шмат, бо ён еў, як вол.

— От, дзевачкі, уся сярэдзіна баліць. Хоць бы далі гадзінку адпачыць. А гэтаму, — Соня кінула на Ганса, — за трыццаць хвілінаў трэба такую «гамюзу» праглынуць. Каб яны ўсе апруцянелі!

— Дзе ты, Соня, навучылася жаць? Ты ж яшчэ такая маладая. Колькі табе? — запыталася Ядзя.

— Васямнаццаты пайшоў. Я ў кал гасе абжынала тыя мясьціны, дзе нельга было праехаць жняяркай. І мае рукі баляць. Гэты дурань Ганс не дае перадыхнуць з сваім «шнэль-шнэль».

— А ты не ганіся за ім. Хай ён сабе жне, хоць задушыцца. Скончым заўтра, а не дык і празь дзень. Не свае жнем. Прыслаў паразіт да нас гэтага брыдоту. Няхай з сваім бугаём г... на поле возіць.

— Прыгожа тут навокал, а няма часу палюбавацца, паглядзець на горы. Вунь белая хмарка на іх сядзіць... Нейкія скрынкі падвешаныя ў паветры. Я ўчора яшчэ іх заўважыла. Стаяць нерухома...

— А ліха іх ведае, што ў іх там такое.

— Не сьпяшайся, ідыёта, — казка Ядзя да Ганса. — Ты ж таксама «кнехт» і цябе гаспадар эксплятуе, як і нас.

Ядзя перасказала гэта Гансу па-нямецку. Ды глухаваты Ганс не зразумеў. Але на ўсякі выпадак сказаў, каб жалі хутка, бо могуць пачацца дажджы.

— Няхай бы яны пачаліся, — уздыхнула Соня. — Стамілася, ледзь працую.

Прышоў Вільлі Бак і забраў Ганса да іншае працы. Дзяўчаты цяпер працавалі павольна. Балелі рукі. Ламіла ў сьпіне. Галава кружылася ад сьпякоты. Адзеньне прыліпала да цела.

Ганса гаспадар забраў дапамагаць Вацэку прывучаць каня цягаць па полі плуг. Конь быў пад сядлом у польскай кавалерыі й ніколі ня быў у вупражы. Вацэк адразу пазнаў, што гэта конь з Польшчы, і сказаў гаспадару:

— Конь слабы да гэтае працы. Ён ня можа цягаць плуг ці барану. Паглядзі, якія тонкія ў яго ногі, малыя персьці, тонкая шыя ды галава малая. Ён надарвецца. Гэта ж не ламавік.

— Я, я, фарфлюктэн фауль полен, ду унд дзіс пфэрд.. Вацэк пачаў валтузіцца з канем. Плуг усадзіў у зямлю не глыбока. Конь ірвануўся й затрымаўся, а потым уздыбўся й пачаў кідацца на бакі. Вацэк паклаў плуг на бок, нацягнуў лейцы, і конь супакоўся. Зноў сказаў гаспадару:

— Конь не прызвычаены да гэтае працы, ды і сілы столькі ня мае.

Прывялі Ганса й загадалі яму ўзяць аброць. весці каня. Конь ірвануўся зь мейсца, зноў стаў на дыбы і ледзь ня ўскочыў на Ганса. Вацэк парадзіў гаспадару запрэгчы каня ў барану, бо яна мягчэйшая за плуг. Запраглі. Конь ірвануўся ды зноў спыніўся. Тады Вацэк перакуліў барану зубамі ўгору й торгнуў лейцы. Гэтым разам конь паімчаўся, як ашпараны. Ганс пабег разам зь ім, але ў сваіх цяжкіх «гольцшуе» спатыкнуўся, бразнуўся вобзем і стаў баранаваць жыватом зямлю. Каб ня трапіць пад барану, ён адпусціў каня й адкаціўся. Конь цяжка хроп, на пысе ў яго выступіла пена.

— Хай конь супакоіцца. Сёньня ня трэба яго мучыць, — сказаў Вацэк. — Для такога каня патрэбны меншы плуг і барана. А найлепш паставіць яго ў вупраж з другім канем. Тады й ён прызвычаіцца ды будзе працаваць.

Гаспадар паслухаўся «полішэ фафлюхтэ»...

Жнейкі, пакуль Ганса не было, крыху адпачылі. Але Ганс ізноў вярнуўся. Пшаніцу зжалі завідна, пайшлі рабіць у двары ды даіць вечарам кароў.

Як сьціямнела, стомленыя нявольніцы прыйшлі ў свой пакой адпачываць.

— А ведаеце, дзеванькі, — прамовіла Ядзя, — Вацэку пагражаюць вялікай карай. Ён казаў мне, што выйшаў учора ўвечары на вуліцу падыхаць сьвежым паветрам. Якраз ішла гэтая старая кляча-правічка, каторай пад сорок, а яна сядзіць у дзеўках. Затрымалася яна кал я Яцэка й пра нешта спытала панямецку. Але Яцэк не зразумеў. На той момант пад'ехаў паліцай, выскачыў з матацыклу да Яцэка й пачаў біць яго гумовай палкай, крычучы: «Полен швайн гунд!» Пагражаў аддаць у гестапа, каб яго павесілі, быццам Вацэк з гэтай старой каргой... самі знаеце што. І на правічку крыкнуў, што адправіць яе ў канцлягер за сувязь з «остарбэйтарам».

— Няўжо Вацэк на яе палез бы? — сказала Марта.

— На яе ніякі сабака нават ня ўскочыць. Нават пасікаць не пагадзіцца. — адказала Ядзя. — Яе нават дурны Ганс абыходзіць. Пра гэтае здарэньне ўжо ўсе ў Форсьце ведаюць. Чула, як сёньня наша гаспадыня сказала жонцы нашага вясковага «фюрэра», што яна пойдзе да дохтара, каб той праверыў правічку. Яна ж ніколі ня мела мужчыны.

— Мажліва, усё абыйдзецца толькі словамі, бо гаспадар ня хоча страціць добрага працаўніка. Праўда, Вацэк баіцца паліцай, бо ўжо раней меў зь ім бяду: паліцай набіў яго праз тое, што Вацэк не хацеў нашываць і насіць літару «П».

* * *

Назаўтра Вільлі Бак паказаў, дзе трэба жаць. Загадаў зносіць снапы ў адно мейсца, каб адразу забраць усё на воз. Да жнеяў ізноў быў прыстаўлены Ганс. Ён ізноў стаў поплич Соні, заняў сабе шырокі загон і пачаў сьпяшацца, сапучы, як кавальскі мех.

— Не сьпяшайся, вар'ят, — сказала яму Ядзя. — Скончым тут, гаспадар у іншым месцы загадае працаваць.

— Я, я. Шнэль, шнэль! Мус эндэ дызэ гойтэ...

— Каб цябе пярун забіў з тваім «шнэль»! Такого ідыёты й на вайну не забралі

Апоўдні, калі селі на адпачынак, Ганс сеў бліжэй да Соні.

— Што гэта дурань пытае ў цябе?

— А я не разумею.

Ядзя запытала ў Ганса, чаго ён хоча, і патлумачыла:

— Хочыць, каб мы яго вучылі размаўляць па-нашаму, — узяла жытні каласок, паказала Гансу й сказала: — Ганс, кажы «жыта».

Ганс памыляў вуснамі й прашапялявіў:

— «Жыда»!

— Ды ня «жыда», а «жыта», дурная твая галава.

— «Жыда», «жыда»! — паўтарае Ганс.

— А гэта вось завецца «слома».

— «Шлема», — кажа Ганс.

— Ня «шлема», а «слома», альбо «салома», — папраўляе яго Соня.

— «Шлема», «шлема»...

Дзяўчаты зарагаталі ды ад гэтага часу пачалі Ганса Вебера зваць «Шлема».

— А ты, «Шлема», ведаеш мае ймя? — пытае Ядзя.

— Яда, — шапялявіць Ганс.

— Ня Яда, а Ядзя. Вось немчура гэткая: слова ня можа вымавіць, як трэба! — Ядзя паказвае на Соню: — А яе як завуць?

— Шона, Шона. Іх фернштэйн.

— А што мы цяпер жнём? — пытае зноў «Шлему».

— Жыда, жыда...

Ядзя па-нямецку сказала, што «жыда» гэта азначае «юда», а «Шлема» — імя жыдоўскага хлопца. Нечакана Ганс раззлаваўся й пачаў абзываць Ядзю ўсялякімі

брыдкімі словамі. Ад злосьці ён вырачыў вочы, а з роту ў яго пацякла сьліна, як у шалёнага сабакі. «Шлёма» схапіў серп, замахнуўся на Ядзю. Усе страшэнна перапалохаліся.

— Ядзя, уцякай, а то дзеўбане сярпом! — крыкнула Соня. Усе сыпанулі ў розныя бакі. Шлёма запусьціў серп услед

Ядзі. Серп закруціўся ў паветры й звязкнуў збоку непадалёк ад яе.

— Іх ніхт юда! Іх бін дойч! — крычаў разьёшаны «Шлёма».

Калі Ганс трохі супакоіўся, да яго падыйшла Соня й пачала супакойваць яго, кажучы, што яны пажартавалі, што ён ня жыд, а немец. Калі «Шлёма» канчаткова ўціхамірыўся, зноў пачалі жаць жыта.

Даведаўшыся, што Ганса празвалі «Шлемам», гаспадар Вільмі й гаспадыня таксама пачалі называць яго так.

Неўзабаве й школьнікі з Форсту пачалі яго клікаць «Шлёмам». Нават вясковы «фюрэр» і паліцай, забачыўшы Ганса, пыталіся:

— Ві гейц, гер «Шлёма»? Вас нойес, «Шлёма»?

— Гут, гер поліцай! — адказваў ўзрадавана «Шлёма», задаволены, калі да яго абзываўся паліцай ці Фрыц Губер.

Хутка Ганс прызвычаіўся да свае клічкі.

А тымчасам дзяўчаты жалі й жалі жыта, бо Вільмі сказаў, каб сёньня закончылі гэтае жніво. «Шлёма» завіхаўся таксама, але раптам адкінуў серп і замармытаў: зь левай рукі ў яго пачала капаць кроў.

— Так яму й трэба, дурню. Палец, мусіць, адрэзаў! — сказала Ядзя.

— Скажы, Соня, гэтаму дурню, хай за... рану, — азвалася Марта. — Я ня ведаю, як гэта сказаць па-нямецку.

— А ты, Соня, пакажы яму, як гэта зрабіць, ці зрабі сама...

Дзяўчаты пачалі жартаваць з Соні. А Соня прывяла «Шлёму» да кучы снапоў, дастала з-пад снапоў флягу з вадою, ды пачала ліць на рану.

— Не вылівай на гэтага вар'ята ўсю ваду! Такая гарачыня. Ня будзе чым губы

прамачыць. Няхай да гаспадара йдзе.

— Я сказала яму, ды ён кажа «найн». Баіцца, што Вільмі будзе на яго крычаць.

Соня прамыла рану, зняла з галавы хусьцінку, адарвала стужку, склала ўдвойчы, заціснула рану й туга перавязала. Кроў прасачылася праз стужку, але затрымалася.

— Хутка зажыве, як на сабаку, — пашуткавала Соня. Адарвала яшчэ стужку ды праз шыю падвязала руку да грудзей. Каб «Шлёма» не заставаўся без работы, яна паказала яму мейсца, куды гаспадар загадку зносіць да кучы зжатыя снапы. «Шлёма» пачаў «арбайтэй».

К вечару закончылі жаць. Назаўтра рана, як падаілі кароваў, прыбралі гной ды змылі хлявы, пайшлі пасья «кафетрункен» накладаць на воз жыта. «Шлёма» ўжо чакаў іх са сваім «оксам» і хоць адной рукой, але спрытна накладаў на воз.

* * *

Пры дарозе, недалёка ад сяла, дзяўчаты таго дня жалі ячмень. Гадзіннік на «кірсе» выбіў дванаццаць. Селі есці полудзень, што прынёс Вільмі Бак. Дзяўчаты, як заўсёды, пачалі праклінаць сваіх прыгнятальнікаў. На дарозе блізка дзяўчатаў затрымаўся стары немец. Павітаўшыся, ён прыпыніўся, зрабіўшы выгляд, нібыта любуецца горами:

— Шёнэ гібірге, шёнэ ландшафт...

Дзяўчаты, не зважаючы на немчуру, пракліналі ўсялякімі словамі немцаў, вайну й Гітлера... Стары нібыта ўглядаўся ў далячынь, а сам прыслухоўваўся да дзявочых галасоў. Раптам абазваўся:

— Как ты сказаль на наш фюрэр? Я сказаль Фрыц Губер. Я репорт дам на Гестапо. Ты говоріль некорош на наш фюрэр, на дойчланд...

Дзяўчаты перапалохаліся.

— Я такі падазравала, што ён прыслухоўваецца да нашай гутаркі... Вось цяпер нам бяда, Сонечка! — спалохалася Марта.

Соня ажно пабялела:

— Трэба прасіць, каб ён не нарабіў нам бяды!

Ядзя па-нямецку пачала тлумачыць старому, што ён ня так зразумеў Соню, што яна хваліла немцаў.

— Я, я. Я корош поняль. Я понімаль рускі говоріт... Я воеваль с наш кайзер Вільгельм. Я цвай ярэ, — стары паказаў два пальцы, — был в рускі плен... Я научіл плен рускі говоріт.

Ядзя ведала ймя гэтага старога. Яна зьвярнулася да яго ласкава з найлепшымі словамі. Сказала, што Соня ёсьць «кляйнэ кіндэр» — не разумная. Яна добра працуе ў Вільлі Бака, паважае гаспадара й гаспадыню. Стары выслухаў Ядзю, сказаў:

— Их бін корош человек. Я не сказаць паліцай. Я не репортуй Гестапо. Не говори некорош о наш фюрэр і дойчланд.

— Цуфіль данке, данкешён, гер Макс! — падзякавала Ядзя.

Стары яшчэ крыху пастаяў, зіркнуў злосна на «остарбэйтараў» ды пацёгся ў сяло.

— Вось ліха на яго, хто ж мог ведаць, што ён разумее пра што мы гутарым? Хаця б на замальдаваў. Я ім ня веру. Яны ўсе аднолькавыя. Ненавідзяць нас, — уздыхнула Марта. Гэтую ноч дзяўчатам спалася неспакойна. Соня прачнулася першай. Прабудзіліся Ядзя, Марта й Прося. Соня пачала апавядаць, як ёй прысьніўся страшны сон:

— Бачыла я ўва сьне гэтага старога. Ён стаяў перада мной і казаў: «Я отдам тебя поліцай. У Гестапо. Тебе будет капут!» Я так напалохалася, што прачнулася й не магла заснуць. Ляжала з расплюшчанымі вачыма і ўсе мне страшнае думалася. Толькі на золку задрамала ды зноў прысьнілася, што мяне ўкінулі ў нейкае халоднае сутарэньне. На падлозе ляжаць мерцьвякі. Я хачу пераступіць церазь іх, каб дзесяці стаць, але яны ляжаць так шчыльна, што мае ногі наступаюць на іх, а яны варушацца й стогнуць. Потым мяне нехта паваліў і я ўпала ўпоперак гэтых мерцьвякоў... Мне сталася страшна, аж я ўся пахаладзела. Мусіць, я крычала... Прахапілася. Твар у халодным поце...

— Я чула, як ты мармытала ў сьне, стагнала і ўсхліпвала, як ад вялікага плачу. Хацела цябе пабудзіць ды ты сама прачнулася й села, — сказала Прося.

— Навошта ты плачаш, Соня. Гэта ж толькі сон. Гэта ад учарашняга. Той стары сказаў, што ня будзе заяўляць у паліцыю, — пачала супакойваць Соню Ядзя.

— Ня веру я ім, зьмідням гэтым. Ад кожнага зь іх можна чакаць найгоршага!

Каб супакоіць сяброўку, Ядзя пачала апавядаць пра свае перажытае:

— Калі я працавала ў Дўсбургу на заводзе, дзе выраблялі ручныя гранаты, на мяне ні за што пачаў крычаць і лаяць, абзываючы апошнімі брыдкімі словамі, наглядчык. Я ня вытрымала й кажу: «Чаго ты, на мяне крычыш? Ідзі на рускі фронт і там крычы. Табе там трэба быць...» Вой, як ён узлаваўся на мяне праз гэта! Стукнуў мяне моцна ў твар, аж цёмна стала ўваччу, ды як закрычыць: «Нах концентрацён лягер!» Я перапалохалася, заплакала ды пачала перапрашаць яго, што ніколі ня буду больш так казаць. Наглядчык пагразіў мне пальцам, адыйшоў ды сказаў: «Цябе спалюць у печы разам з жыдамі». Мне пасыла нашыя людзі казалі, што на немцаў напамін пра адпраўку на ўсходні фронт наганяў жах. Але са мною ўсё абыйшлося добра, хоць я была такая перастрашаная, што кожнага дня чакала адпраўкі ў канцэтрацыйны лягер...

Аднойчы ў наш цэх прыйшоў якісь афіцэр у чорным, з крыжыкам на грудзях, з чалавечым чэрапам і дзвума косткамі накрыж. Я абамлела ад страху: думала, што прыйшоў, каб забраць мяне ў канцлягер. Пачала прыслухоўвацца, пра што ён «шпрэхае» з нашым наглядчыкам. Яны стаялі паблізу й я пачула, як афіцэр у чорным нешта крычыць на наглядчыка. Разабрала словы «веніг», «ніхт гут», «ніхт цуфіль», ды іншыя. Наш наглядчык толькі адказваў: «Яволь! Яволь!»... Нарэшце, афіцэр гаркнуў: «Нах русішэ фронт!» Наглядчык зьбялеў, захістаўся, ледзь ня ўпаў, ды прамовіў дрыготкім голасам свае «яволь-яволь». Змоўк, як анямеў.

Праз тры дні да нас прыйшоў новы наглядчык, у вайскавай форме, худы й бяз правай рукі: пусты рукаў матляецца. Пачаў ён за намі наглядаць. Таго, пэўна, паслалі на фронт. Ці то не спраўляўся з сваёй работай, ці то трэба было даць мейсца гэтаму бязрукаму.

Неўзабаве на завод прыслалі мужчынаў зь меткаю «Ост», а жанчынаў паслалі да фэрмэраў. Мяне аддалі багатаму «баўэру» недалёка ад Аўсбургу. Там працавала адна, а потым мяне прыслалі сюды, у Форст, да Вільмі Бака...

Гадзіннік на «кірсе» прабіў пяць разоў. Трэба было ўставаць, брацца за працу: змываць вадюю гной, даць кароваў...

«Шлёму» дохтар прышыў палец. Ён тыдняў сем хадзіў з павязкай. Потым палец загаіўся, павязку знялі. Праўда, палец патаўсьцеў і не згінаўся. «Шлёма» зноў пачаў працаваць зь дзяўчатамі на розных работах, калі не было работы з валом. Адносіны да Соні ў «Шлёмы» заўважна змяніліся. Ён заўсёды прыносіў ёй яблык або грушу. Спачатку Соня ці то баялася, ці то саромелася браць пачастункі, ды Ядзя сказала: «Бяры, Соня, не саромейся. Я ведаю, што й табе мала той ежы, каторую нам даюць. Гэта ён табе падзяку выказвае, што ты тады хустку сваю парвала ды палец яму перавязала. Хоць у аднаго немца абудзіўся інстынкт

спачуваньня да нас. Бяры, ня бойся».

Соня брала й частавала сваіх сябровак па няволі.

* * *

Да вайны ў гэтую прыгожую мяйсцовасьць Паўдзённай Баварыі наведвалася шмат турыстаў, курортнікаў. Весяліліся, ездзілі праз глыбокую даліну з гары на гару ў «пшціцугу» (падвешаных на тросе ваганетках), бавіліся каля возера Лютэнзее. А цяпер тут было шмат пакалечаных салдатаў, якія наганялі на тутэйшых жыхароў, каторыя ня бачылі вайны, сум і жах. Шмат у каго на фронце былі крэўныя й блізкія людзі, ад якіх усё менш і менш прыходзіла лістоў. Бязнопя, бязрукія, са зьнявечанымі тварамі наводзілі на насельнікаў Форсту панурасьць і паніку. Гэтых калекаў стараліся хаваць ад насельніцтва. Да шпіталёў нікога не пускалі. Нават родных. Пасьля вылечваньня іх патаёмна вывозілі да іхніх сем'яў, наказваючы нічога не казаць аб вайне, аб фронце.

У пачатку 1945 году Мікола Шпак паведаміў Соні, што ён з сваім шэфам Іохімам Шустарам слухаў па радыё «Сводку Саўінфармбюро». Сказаў, што савецкая армія захапляе нямецкую тэрыторыю. На ўсіх франтах немцы адступаюць. Чырвоная армія бярэ напрамак на Бэрлін. І дадаў: «Раскажы пра гэта дзяўчатам, але не кажы, што гэта я табе сказаў. Шустэр цяпер стаў да мяне лепш адносіцца. Адзін раз сам устае а 5-ай, даючы мне паспаць да 6. А наступны раз наадварот. Так мы чарагуемся. Шустэр зрабіўся нейкі занепакоены, баіцца, відаць, што ён сябра нацыскай партыі. Я яму кажу, каб не баяўся, бо ён інвалід і ня быў на вайне. Ён цяпер зьвяртаецца да мяне ветліва «Гер Шпак». Папрасіўся, каб адпусціў мяне ў «кірху» паслухаць арган. Адпусціў. Чуў як у «кірсе» іхні ксёндз пасьля імшы казаў у сваёй казані, каб прыхаджане прасілі Бога аб зьбяражэньні «унзерэ фатэрланд».

Соня паведаміла Міколе, што гаспадары даюць ім болей ежы, смачнейшай і тлусьцейшай:

— Раней давалі адзін яблык ці грушу на тыдзень, а цяпер штодня даюць. І да нас гаспадыня пачала абзывацца лагадней. Пыталася ў Ядзі, ці дастаткова нам ежы...

— Хутка мы будзем вольныя, Соня. Толькі ты маўчы. Каб немцы ня ведалі, што мы ведаем. Яны й самі слухаюць радыё ды баяцца адзін аднаму гаварыць аб тым, што робіцца на франтах.

Неўзабаве Ядзя сказала, што Вільлі запрапанаваў ім перабірацца ў два вольныя пакоі ў доме. Там пастаўленыя ложка, ёсць столікі й люстэркі. І дадала:

— Чаму ж ён нас раней туды не перасяліў, а трымаў у гэтым катушку на саламяных сяньніках пад дзяружжамі? Увосень і ўзімку было холадна. Шкадаваў вугля й дроваў, каб абагрэць гэты катух... Дык што, Прося, ці варта пераходзіць у тыя пакоі?

— Ды ўжо йдзе к вясне... Цяплей робіцца...

— Скажы, Ядзя, гаспадару, што ня варта ўжо пераходзіць нам...

Калі Ядзя пераказала гаспадару, што яны пастанавілі застацца на мейсцы, той занэрваваўся, сказаў, што іхні катух патрэбны пад жняўкі, касілку ды іншы інвэнтар, што ён выламіць сыяну й будзе ўсё зносіць і звозіць сюды.

Гэта было за два тыдні да прыходу ў Форст французскага войску. Французы зьявіліся на досьвітку. Афіцэр агледзеў дом Вільмі Бака, паклікаў аднаго жаўнера, які размаўляў па-руску, і стаў распытваць у дзяўчатаў, хто яны, адкуль і як доўга тут працуюць, колькі ім плоцяць за працу? Выслухаўшы, сказаў болей не працаваць, а Вільмі Баку загадаў карміць нявольнікаў і не прымушаць да працы да асобага распараджэньня.

Із катуха дзяўчаты перасяліліся ў дом, у пакоі на другім паверсе. У адзін пакой — Соня зь Ядзяй, у другі — Марта й Прося.

— Мы цяпер сьпімо, як графіні! — казала напаўжартам Ядзя.

— У катуху не маглі добра выспацца, бо холадна было. Цяпер высьпімося!

— Трэба дапамагчы гаспадыні. Неяк сорамна сядзець бяз справы, — сказала Соня.

— Ты што, дурная? Табе «сорамна», а ёй ня сорамна было абзываць нас брыдкімі словамі? Трымала нас, як сьвіней у хляву.

— Я пайду дапамагу. Дапамагу аддаць саскі ў кароваў.

— Як ты дурная, дык можаш ісьці, а я не пайду. Я пастарэла заўчасна...

У Форсьце зьявіліся выпушчаныя з канцлягеру вязьні. Яны, худыя, з нагала абстрыжанымі валасамі, у паласатаў, бруднай кацэтаўскай адзежы, хадзілі з хаты ў хату, шукаючы ежы. Яны выпусьцілі ваду із штучна зробленых ставоў, дзе гадавалася рыба на продаж. Тут жа распалілі агонь, зьбіралі рыбу на дне стаўка, пяклі ды елі. Рыба ў стаўку падскоквала, трапяталася й дохла. Гаспадар стаўка

баяўся падыходзіць да кацэтнікаў, адно толькі пазіраў здалёк на злосных і страшных для яго «унтэрмэншаў». Кацэтнікі наганялі жах на жыхароў Форсту, ад іх хаваліся, нічога ім не казалі, калі яны забіралі ежу й вопратку. Аднак кацэтнікі нікога не забівалі.

Тры дні не было ніякае ўлады. Потым французы арыштавалі «паргэйгеносэ»: вясковага фюрэра Фрыца Губера, Вільмі Бака й кульгавага Іохіма Шустэра. Паліцай Шпіц кудысьці ўцёк.

Яшчэ праз тыдзень прыйшлі амэрыканцы. Стварылася мяйсцовая ўлада. Выпусьцілі арыштаваных «геносэ». Яны як зацкаваныя ваўкі пазіралі на амэрыканцаў і на сваіх былых нявольнікаў «остарбайтараў». Фэрмэры самі былі змушаныя цяпер працаваць на сваіх гаспадарках, але прасілі дапамагаць і плацілі за працу.

Праз пару тыдняў пачалі звозіць усіх «дысплес пэрсон» («перамешчаных асобаў») у адумысловыя лягеры УНРА, дзе імі апекавалася гэтая арганізацыя, забяспечваючы «ДП» харчамі, вопраткай, абуткам і лекамі. У лягеры «ДП» ў горадзе Мурнаў жылі расейцы, беларусы, украінцы, палякі, югаславы. Яны чакалі на адпраўку на Радзіму.

У Форст прыехаў грузавік забіраць дзяўчатаў, Міколу й Вацэка. «Шлёма» стаяў на двары, абапёршыся на сьцяну, і неяк сумна глядзеў на Соню й на іншых, што садзіліся ў машыны. Стаяў моўкна. Дзяўчаты памахалі яму рукамі й гукнулі: «Аўхвідэрзэен, «Шлёма»! Бывай «Шлёма»!» «Шлёма» памахаў рукою ў адказ. Вочы ягоныя былі поўныя сьлёзаў. Ён доўга глядзеў на грузавікі, аж пакуль тыя ня зьніклі ў далячыні. Што было ў думках гэтага дурнога «кнехта»? Мажліва, ён шкадаваў, што болей ніколі ня ўбачыцца з Соняй, якая сваёю хусткаю перавязала яму рану. А, можа, пра тое, што яму цяпер аднаму давядзецца цяжка працаваць у Вільмі Бака.

«Шлёма» апошні раз зірнуў уздоўж бязьлюднай дарогі, ціха заплакаў і пайшоў у хату. Затуліўся за дзьвярыма й праз вакно пазіраў на апусьцелы двор...

Джузепе Медура

Мой сусед-італьянец з Калямбрыі Джузепе Медура чалавек добры, спакойны й таварыскі. Хату яму дапамаглі збудаваць ягоныя землякі, каторыя, як і ён, пераехалі сюды, бо ў сябе на радзіме цяжка было знайсці працу ды ніколі б ня выбраліся зь бядноты. Ягоная жонка Адэліна, дачурка Караліна й сыноч Паскавале заўсёды штось робяць на градках з памідорамі, фасольлю, моркаўкай, агуркамі ды рознымі пахучымі зёлкамі. Калі Джузепе прыходзіць з працы, дзеці з крыкам бягуць да яго, абдымаюць, цалуюць, лезуць на рукі. Адэліна ставіць на стол ежу: шпагетці з памідорамі, смажанае мяса з пахучымі прыпраўкамі ды меланчанамі. Ставіць пляшку самаробнага віна. Джузепе ў сезон купляе танны вінаград. Па абедзе, пасля кароткага адпачынку выходзіць на вэранду паспяваць пад акампанэмэйт мандаліны. Ён ведае шмат неапалітанскіх песняў, каіпябрыіскіх, сыцылійскіх. Спявае іх напаяголаса, мяккім барытонам.

У гэты час я заўсёды выходжу на свой ганак паслухаць яго. Італьянцы з нашай вуліцы кажуць: «Джузепе — калабрэза, тэста дура». Гэта значыць, што ў калябарыйца цьвёрдая галава. Аднак пагаджаюцца, што ён мае прыгожы голас ды ўмее граць на мандаліне, хоць ня мае музычнай адукацыі й грае на слых. Джузепе расказваў мне, што з маленства ўважліва слухаў, як спяваў народ ды прафэсійныя сьпевакі. Бацькі ягоныя былі бедныя й мнагадзетныя: у сям'і было ажно васьмёра дзяцей. Падлеткам, калі Джузепе споўнілася 13, яго аддалі фэрмэру-плянтатару аліўкавага саду. Да школы хадзіў толькі два гады. Плянтатар алівак любіў музыку й народныя песні, дый сам граў на мандаліне. Ён ніколі не сварыўся, калі Джузепе спяваў, збіраючы аліўкі. Ён і для яго купіў мандаліну ды навучыў граць.

Джузепе тлумачыў мне, пра што і аб чым ён спявае. Збольшага гэта былі песні пра пакінуты ім прыгожы край, пра аліўкавыя сады, пра горныя краявіды, пра чыстае паветра, пра цяжкую працу, якой здабываюць на пражыццё, пра гаротныя дзіцячыя й юначыя гады, пра каханьне, пра асалоду жыцця... Джузепе апавядаў, што ў юнацтве марыў стаць прафэсійным сьпеваком: «Бацька мой быў такі бедны, што мусіў мяне, як старэйшага, аддаць у батракі, каб і я дапамагаў гадаваць малодшых братоў і сёстраў. Бацька даставаў за маю працу чатыры кошкі аліваў ды пяць літраў аліўкавага алею. У Аўстраліі я маю поўны дастатак, адчуваю сябе чалавекам». Далей Джузепе расказаў: «У першы год

майго тут жыцьця, у 1951-ым, я меў непрыемнасьць з суседам. Жыў я тады ў гаражы Джона Браўна ў Бэрвудзе. Я ня ведаў, што там людзі не любілі сьпеваць пеўняў. Купіў дзесяць маленькіх кураняткаў і аднаго пеўніка. Дзеці часам кідалі ім крошкі хлеба, макароны ды іншае, што заставаліся ад абедна. Кураняткі падраслі й сталі куркамі, пачалі несці яйкі, а пеўнік пачаў вельмі моцна й хораша кукарэкаць. Сьпявае рана-раніцою, і ўдзень, і ўвечары, а то й сярод начы. Дзеці мае, Пасквале й Караліна, цешуцца, што пеўнік так прыгожа кукарэкае. Яны вельмі пасябраваліся зь ім: дадуць чаго-небудзь проста ў дзюбку, а пеўнік сам ня зьесьць, пакладзе на зямлю й кліча курак, каб частаваліся...

Прыходзіць да нас сусед, Джорж Кельлі, ды кажа:

— Джоў, чаго твой «рустар» заўсёды сьпявае? Я адказваю:

— На тое ён і «рустар» (певень), каб сьпяваць.

— Ды ён вельмі голасна гармяніць і робіць «нойз» (шум), нас турбуе. Мы любім цішыню.

— А што я маю рабіць, каб ён гэтак моцна не сьпяваў?

— Перарэж яму горла.

— Ды ён жа жыць ня будзе!

— Вось мы гэтага й хочам. Калі твой «рустар» будзе сьпяваць, мы паскардзімся ў паліцыю: цябе пакараюць штрафам за парушэньне спакою.

— Я на вас ня скарджуся, калі вы робіце «нойз» на ўсю хату, што й мне чуваць у гаражы. Сваркі ў вас з жонкаю і ўдзень, і ўначы.

— Гэтая нашая асабістая справа, гэтага ты ня можаш нам забараніць у нашым уласным доме.

Я ня стаў спрачацца й сказаў, што свайго «рустара» я ўспакою. Але як зрабіць, каб дзеці ня ведалі, куды падзеўся пеўнік? Калі яны пайшлі ў школу, я пеўніка зарэзаў ды даў жонцы, каб яна яго зварыла ў супе. На тую бяду дзеці зарана прыйшлі са школы і ўбачылі на кухні абскубанага пеўніка. Загаласілі на ўсю хату, заліліся сьлязьмі. Пачалі мы з Адэлінай іх супакойваць. Я абяцаў купіць для іх прыгожую птушачку, якая ў клетцы будзе сьпяваць і размаўляць. Дзеці супу ня елі, плакалі, пакуль не ляглі ў ложка і не заснулі. Ноччу да маёй пасьцелі прыйшоў заплаканы Пасквале, абудзіў мяне й папрасіў, каб я купіў такога самага пеўніка, як і наш, і каб ён гэтак сама голасна сьпяваў...

Цяпер я жыву ў сваёй хаце. Сам іграю на мандаліне і на паўголеса сьпяваю на сваёй вэраньдзе. Адночы праходзіў паўз маю хату паліцыянт. Бачу, спыніўся каля варотаў ды прыслухоўваецца. Потым чую: «Гэй, йю, гоў інсайд, зінг анд плэй! Донт мэйк нойз! Йю дзістурб нэйбор!» Адказваю, што я сьпяваю паціху й ніхто з суседзяў ня скардзіўся мне за мае сьпевы. А паліцыянт кажа: «Табе ня скардзяцца, а могуць прыйсьці да нас у пастарунак са скаргай. Тады цябе аштрафуем за парушэньне цішыні». Я перастаў сьпяваць, а сам гляджу, куды пайшоў паліцай. А ён адыйшоўся да хаты суседзі затрымаўся ды, напэўна, прыслухоўваецца, ці ня буду зноў сьпяваць...

На мяне суседзі ня скардзяцца. Вось я, калі ў гуморы, асабліва пасья выплаты, выходжу на вэранду пазабавіць сам сябе песняй. Жывецца мне тут добра й весела. Дзеці ходзяць да школы, абутыя, адзетыя, сытыя, здаровенькія. Адэліна задаволеная жыцьцём, мяне кахае ды дзетак даглядае. Цяпер я сьпяваю больш за ўсё жартаўлівыя, вясёлыя песні!»

Сяброўская гутарка ў «Робін Гуд»

Пятніца. Дзень выплаты заробку за два тыдні. Якуб Кулініч і Джэк Скот прыйшлі ў піўнушку «Робін Гуд». Якуб прыехаў у Аўстралію на сталае жыццё з жонкаю й з двума маленькімі дзяцямі ў 1949 годзе. Джэк Скот тут нарадзіўся й таксама мае двух маленькіх дзяцей. Джэк і Якуб — сябры. Абодва працуюць на будоўлі мастоў цесьлямі.

У піўнушцы поўна народу, стаяць і п'юць піва. Дым ад цыгарэтаў, хоць сякеру вешай. Цяжка праціснуцца праз натоўп да прылаўка, дзе наліваюць у шклянкі святла-жоўты напітак. Жанчынаў у піўбар не пушчаюць: яны стаяць на вуліцы й чакаюць, пакуль ім вынесуць піва іхнія мужыкі ці кавалеры. Для іх ужо пачалі прыбудову да «Робін Гуд», дзе будуць піць толькі жанчыны.

Шва ў Аўстраліі вельмі папулярнае. Віно, віскі, джын, гарэлка ня маюць тут такога попыту. Толькі ў зімовыя, халаднейшыя, дні п'юць, ды і тое мала.

Калі сябры крыху выпілі пачалася гутарка.

— Скажы, Якуб, мне праўду. Як ты ўмудрыўся за гэтыя тры гады, што жывеш тут, пабудаваць хату? Пазычыў грошы ў банку? Прывёз з сабой даляры, золата? Я ж тут працую з 16 гадоў, а свае хаты ня маю: тулюся ў лачужыне... У нас большасць рабочых жыве так, як я. Мы думаем, што вы, новыя аўстралійцы, прывезлі з сабою з Эўропы грошы.

— Джэк, скажу табе па-сакрэту, адкуль у мяне, як ты кажаш, «даляры й золата». За наш прыезд сюды заплаціла міжнародная арганізацыя IRA. Ані цэнта, ані пэнса ніхто з нас ня бачыў, ня ведаў нават, як яны выглядаюць. А «золата» — гэта нашыя рукі ды ашчаднасьць. Ты, Джэк, кожнага дня быжыш у бар выпіць піва, а я толькі раз на два тыдні, у дзень выплаты, ды і тое выпіваю адзін «скунар» або два «мідзі». Падлічы, колькі ты прапіваеш і выдаеш з жонкаю на цыгарэты, колькі страціў на сабачых гонках, конскіх скачках, розных лятарэях, колькі ўклаў у «покер машыну» ды нічога ні разу ня выйграў? Падлічы, колькі ты выдаеш на свой стары бом-аўтакар, які штодня рапаруеш у гаражы, а на працу едзеш, як я, цягніком альбо «басам»? Колькі разоў ты адмовіўся працаваць «овертайм», за які плоцяць у паўтары, а то і ўдвая больш? Падсумуй усё гэта за тры гады й пабачыш, якая набягае сума.

Я ўсімі тваімі «хваробамі» не хварэю. А яшчэ скажу, што адвячоркамі працую ў агародніка, калі на нашай працы няма «оўэртаіму». Агароднік плоціць мне амаль тое самае, што я зарабляю на будоўлі. Вось адкуль тыя грошы, за якія я пабудаваў хату. Зараз я адкладаю на добрую аўтамашыну, а не на «кар-бом».

Дык Вось, наступным разам, калі прыйдзем сюды, скажаш мне, колькі ты змарнаваў грошай, колькі не заробіў, а мог заробіць. Раскажы сваёй жонцы пра нашу гутарку. Няхай і яна ня так часта ходзіць да цырульніка, а сама сабе накручвае вальсы... Але гэта я пажартаваў.

Бывай здароў, Джэк! Добрай ночы! Заўтра ўбачымся на працы! Гуд бай!,

КАМУНІКАТ.ОРГ

ВЕРШЫ

KAMUNIKAZIYORG

Мае юнацтва зацямнілі хмары...

Як быў я малады

Калісь, як быў я малады,
у тых пакручастыя гады,
пры палітычнай завірусе,
калі «нацдэмаў» гналі зь Беларусі,
Тады я меркаваў, што ў белы сьвет
пайду ды і у чужым народзе растваруся,
маўляў, без Беларусі абыйдуся...
Блукаў па сьвеце я то там, то тут,
але не забываўся родны кут:
чым болей думаў пра Радзіму,
тым больш сабе прыймеў пакут!
Прайшоў чатыры кантынэнты,
як зацкаваны зьвер,
Блукаў па акіянах, а цяпер
Ізноў, як блудны сын,
укленчыў ды бякую:
ці да грудзей мяне сваіх прытуліць
Радзіма-Беларусь? j
Ці пашкадуе?

Мае юнацтва зацямнілі хмары

Не ўдалося здзейсніць
маладыя мары,
бо мае юнацтва
зацямнілі хмары.
Сонца не сьвяціла,
не відно дарогі,
павялі закутым
з роднага парогу.
Маці галасіла,
адпусціць прасіла,
ды мяне, нябогу,
пагналі ў дарогу.
У чым саграшыў я
у сваёй дзяржаве?

Чаму выганялі?
На якой падставе?
«Стукачы» ілжыва
стварылі мне «справу»:
што хваліў «нацдэмаў»,
што я ёсьць «нацыста»,
абражаў генсэкаў,
ганіў камуністых...
Шмат я крыўд і зьдзекаў
зьведаў на чужыне,
як я толькі выжыў
ў цяжкія гадзіны?

Яны

Яны, апалагеты і ахоўцы камунізму,
мяне кляймаць, што я ня гэткі, як яны,
і пішуць на мяне даносы
сваім босам.
А босы знаюць сваю справу —
і ладзяць нам аблаву,
і судзяць, і страляюць,
і ў край чужы «шчасліўцаў» выганяюць
далёка ад свае зямлі,
пазбавіўшы і золі, і сям'і.
А калі выжывем, дык «срок» паўто раць,
бо ведаюць, што твораць,
маўляў, ня наш савецкі лад, камуністычны,
зноў хваліш ты, а нейкі архаічны!
Ты, сын Хімеры,
разносіш вірусы нацдэмаўскай халеры!

Цюмень

Цюмень, гарадок Сыбіру, халодны і чысты,
мяне рыхтуеш на фронт фашысцкі.
Не давалі зброі «нацдэму»,
а цяпер, калі прыперла Маскве,
далі трымаць абруч кулямёт і мне:

як страціла шмат земляў Эсэсэрыя,
дык і мне зброю даверылі!
Кажуць, трэба гнаць на бой з фашыстам
сваіх грамадзянаў палітычна нячыстых!
Судзімыя, кулакі, ворагі народу
зрабіліся прыгодныя да ваеннага паходу.
І я, Сымон, прыгодны стаў на вайну,
каб «искупить своей кровью вину»,
і хоць ні ў чым ня быў вінаваты,
мусіў ратаваць «старэйшага брата»!

Уцёкі

Мусіць не прадбачыў Бог мне лепшай долі,
жыў я без прытулку, як вецер у полі.
Хацеў я прыстанку ды работы годнай —
лічылі няўмекам да працы негодным.
Не любіў камуну, не любіў калгасаў,
бо гэта ня наша. Хацеў жыць уласна.
Вось чаму уцёк я з «савецкага раю»:
жыць у гэтым «раю» нікому ня раю!

Празь сьлёзы

Я бачу сваю краіну,
якую мусіў пакінуць,
каб вольным жыць на чужыне.
Быў я тады «нічыйны»
у час, як ніколі, суровы,
калі людзей забівалі
і выганялі з Айчыны
за адно праўдзівае слова —
«ворагам народу» лічылі.
Гаротны народ Беларусі
жыў у страху і скрусе,
нібыта пры землятресе.
Людзей рабавалі,
сабакамі цкавалі,
у Сыбір гналі,

у далёкую Калыму,
улетку і ўзіму.
Аж да сьмерці «вуса тага таты»
паўсюль паўставалі Курапаты...
Адзін Бог знае,
колькі беларусаў
згінула ад нашэсьця
бальшавіцкіх гнюсаў!

Мая Неферціці

Я маёй Неферціці
заўсёды дарыў букеты кветак,
сымбаль маіх пачуцьцяў:
лілеі — цнатлівасць,
фіялкі — сьціпласць,
браткі — памяць,
ружы — каханьне,
гваздзікі — гарачае пачуцьце,
астры — каліўца смутку,
васількі — цеплыня і адданасьць.
Мая беларуская Неферціці,
хочаце верце,
хочаце ня верце,
найпрыгажэйшая ў сьвеце.
Яна мяне трымала ў жыцьці
і ратавала ад сьмерці.

Цябе няма

Баліць маё спакутаванае сэрца,
дарагая жанчына.
Ты была мне прытулкам,
як родная маці для сына.
Безь цябе я сканаў бы даўно
у трыццатых гад ох,
калі гналі мяне з роднай хаты,
нападалі зацята,
як злыя сабакі,

што брахалі, кусалі.
А я крыгчаў у адчай:
«Больш цярпець не магу!»
Адна ты пачула
мой распачны крык,
прыйшла з паратункам,
заступілася, абараніла,
уратавала ад бяды.
Накарміла, падала вады.
У сэрцы сваім дала мне прытулак.
Быў я знямоглы тады.
Нічым ня быў вінаваты...
Як ня плакаць мне,
што цябе ў жывых няма?
Я адзін, я адзін,
нікога са мной няма,
а наўкола мяне — зіма...

Успаміны

Я згадваю цяжкі свой шлях,
што прайшоў на сваім вяку.
Цяпер вось стары, у садзе на гамаку,
сяджу са сьлязьмі на вачах.
І хоць сьпявае птах
у квітнеючым садзе,
Горкія дні паўстаюць на даляглядзе...
Цюменская ссылка, ГУЛАГ на Урале,
вы пчасьце й юнацтва мае пахавалі.
Цяпер я тут, на пятым жыву кантыненьце,
ці то жыву, ці то чакаю сьмерці.
І ўсё часьцей мне сьветлае сьніцца аблічча,
Маці-Радзімы, што да сябе мяне кліча.
Хоць, знаю, і там цяпер жыткі няма,
і што Беларусь, мая Маці, як Калыма.

Менск

I.

Можа, у родны свой Менск калісь я вярнуся,
які аднойчы пакінуць пад прымусам мусіў.
(Думаў, пабуду гадоў у няволі й вярнуся зноў,
а прайшло-праляцела столькі гадоў!)
Я пастарэў, пасівеў, саслабеў,
а ты, Менск, падрас, памацнеў, пасталеў.
Аднак не зракліся нашае мовы мы,
а ты, Менск, кажуць, на роднай мове — нямы!
На мове «старэйшага брата» шпарыш...
Ці ты мне ўжо больш не таварыш?
Ты зрокся «Пагоні»,
ня маеш гімна,
усё сьвятое сягонья
на тваіх вачах гіне.
Няўжо ня помніш, як разам сьпявалі сардэчна?
Няўжо замаўчаў ты на годы, навечна?

II.

У сэрцы маім расьцьвітае вясна,
як цябе, родны Менск, спамінаю,
я люблю цябе, горад мой слаўны, здаўна,
шчырым сэрцам кахаю.
Сьніцца кожную ноч гоман вуліц тваіх,
спамінаецца час суровы.
Ты ў руінах ляжаў, ты разбураны быў,
а цяпер ты ажыў — горад новы.
Я ня бачыў таго, як ты рос і мацнеў,
як штодзень расьцьвітаеш.
А ці помніш мяне?
Ці добром ты мяне памінаеш?
Сьніцца часта мне сон: на Шырокай жыву
пад каштанам зялёнага лета
і праз вокны гляджу
на будынак Тэатру Балета...
А цяпер я далёка-далёка жыву
ад сталіцы маёй Беларусі,
край нязнаны, чужы прытуліў, прыгарнуў, —
аўстралійцам цяпер я завуся.
Terra incognita ўсынавіла мяне,

сірату, бедака зь Беларусі,
ды заўжды да цябе, родны Менск,
я ў сваіх згадках-думках імкнуся.
Калі быў маладым, на заводзе тваім
майстраваў я машыны
і пісаў пра «вялікі працоўны уздым»
і пра «лепшых працоўных Айчыны».
У тваім знакамітым тады БДУ,
здабываў сабе веды,
ды аднойчы сказаў сам сабе на бяду
Недазволенае пра Саветы.
Палітычны адзел ГПУ-КГБ
запісаў мяне ў «ліст асабовы»
і адправіў мяне на далёкі Урал
за праўдзівыя словы...
Баяваў за цябе ў батальёне штрафным,
родны Менск, з фашыцтоўскай навалай:
перад кожным будынкам тваім
палягло нас нямала.
Ліхалецьце вайны падхапіла мяне,
занясло на чужыну,
ды цябе не забыў я, мой Менск,
і лічу сябе тваім сынам.
У тваім навакольлі хадзіў па расе,
на палёх васількова-сініх,
і над хатаю на саламянай страсе
слухаў клёкат бусьліны...
Любы Менск, веру я, што гісторыі ход
аніякі тыран не паверне
і што «стольным» цябе будзе зваць наш народ,
а ня «городом русской губернии»!

III.

І вось ізноў цераз паўвека я
пад ліпаю старой сяджу на лаве.
Тэатар Я. Купалы, як стаяў,
так і стаіць паблізу.
Ўспамінаю,
як быў я малады —
хадзіў сюды
з маёй каханай Лізай.
Ах, як зьмяніўся за паўвека Менск,

як пастарэлі дрэвы, што маўкліва
стаяць пры скверыку, як у таёмнай змове.
І ўсе праходзя тут на нянаскай мове
Спаміж сабою размаўляюць і ля лаўкі
маёй праходзяць неяк бокам. Аніхто
ня гляне на старога, хоць бы вокам.
Сяджу пануры, у руках кавенька...
А быў жа колісь поўны моцы й на спатканьне
чакаў каханай тут!
І ўсё здаецца,
што выплыве зь імглы яна ды скажа:
«Дабрыдзень, любы мой!»
Мне плакаць хочыцца ды слёз няма —
усе забрала Калыма.
Я дзесяць год адкалыманіў,
ды яшчэ сорок у мясьцінах іншых...
Але ж і ў Менску вось жыцьця зусім няма...
Дык што ж: «Дабрыдзень, Менск —
другая Калыма!»

У эўкаліптавым лесе

Я хацеў бы...

Даўным-даўно ўжо прамінула лета,
але Аўстралія па-летняму адзета,
ў прыродзе зьмены так малыя/ —
квітнеюць цэлы год тут краскі палявыя,
у квецені хмызы і эўкаліпты
зь зялёна-шэраю лістотай:
лісьцінкі падаюць употай.
Зялёныя лугі і мурагі,
краплёныя бліскучай пазалотай.
Купальшчыкі у Ціхім акіяне.
І басанож тут ходзяць хлапчукі...
Вясёлая Аўстралія сьпявае —
ні холаду, ні голаду ня знае.
І птушкі, вечныя прастораў жыхары,
у вырай не лятуць да лепшае пары.
Аўстралія, квітнеючы ты сад!
Тут радасьцю ўсё дышае, і тыя,
хто выехаў у годы маладзья,
ня думаюць варочацца назад...
А час ляціць-бяжыць...
Вось, каб (я мрою часам)
Мне Беларусь сюды забраць і жыць
у шчасьці зь ёю разам!

Бярозка-імігрантка

Бярозка кволая, мая знаёмка,
Як ты дайшла сюды, у край далёкі?
Табе тут горача між шэрых эўкаліптаў.
Расьцеш самотна, адзінока.
Цябе паміж маўклівых эўкаліптаў
пазнаў па тваім белым кажушку —
убраньні нашай любай Беларусі.
Цяпер там лета,

ну, а тут — зіма...
Ды толькі сьнегу белага няма!
Зімой тут горача,
ня трэба апранахі,
ні футры, ні валёнак, ні папахі,
і ў лесе эўкаліптавым тут цэлы дзень
сабе шукаеш ад сыякоты цень...
Бярозка родная, і ты, і я —
чужынцы, эмігранты па няволі,
Жывем мы тут, дзе суш, гарачыня,
бо на Радзіме няма волі!

Аўстралійскія зязюлі

Жывуць у Аўстраліі зязюлі,
але яны тут не кукуюць,
не жадаюць варажыць:
ня кажуць, колькі на чужыне жыць.
Кажуць толькі: «Пытай у кукабары,
можа яна паваражыць захоча...»
А кукабара
варажыць няздара —
толькі рагоча...

Пацыфік

I.
Душой маладзёю ля цябе, Пацыфік.
Целам мацнёю ў тваіх чыстых водах
пасья працы вечарам ціхім,
а нават і ў непагоду.
Мне прыемна з табой размаўляць,
слухаць песні твае і самому сьпяваць.
Ты мацуеш мой дух і здымаеш стому,
дабрынёю сваёй сярод людю вядомы.
Ты пяшчотай сваёй нас усіх абдымаеш,
і на свой залацісты пясок запрашаеш.
вабяць вока празрыстыя хвалі,
за якія цябе ўсе хваляць.

Караблі стаяць на прычале,
маракі гуляюць на волі,
табе кажуць: «Вялікі дзякуй
за спагаду тваю, дабрадзейнасьць,
за вясёлы характар, надзейнасьць!»
Са сваіх невычэрпных спратаў
ты даеш пачастунак багаты:
крабы, адменныя рыбы, кальмары, крэвэткі
ды іншыя дэлектэсы-наедкі,
якія на плечох сваіх караблі
развозяць па ўсёй Зямлі.
Сапраўды, ты — Вялікі і Ціхі,
Бруд змываеш зь цела, з душы — гора й ліха,
Да цябе я прыходжу з маёю журбой,
хачу жыць у суседзтве з табой!

II.

Ціхутка плюскоча Пацыфік,
б'е хвалямі ў бераг паціху,
прыплыў і адплыў паволі
важкім целама з вады і солі.
Да гаючага цела тулюся
і я, імігрант зь Беларусі,
краіны гаротна-жывучай,
цярплівай і неўміручай.

III.

Ты шэпчаеш навіны, сьпяваеш мне песьні,
заўсёды прыгожы, чароўны і сьвежы,
улетку і ўзімку, як шум Белавежы,
як голас Радзімы, як гоман прадвесні.
З табой мне прыемна сустрэцца, гуторыць,
паслухаць твой пошум пра радасьць, пра гора.
Штодзённа, штоночна ў адвечнай абнове
сьпяваеш мне песьні таемнаю мовай:
што выпала ўсім нам нялёгкая доля,
што край наш дагэтуль пазбаўлены волі,
што добрыя людзі там моцна гаруюць,
а вырадкі й злыдні над імі царуюць..
Таму да цябе я іду на спатканьне
і слухаю гул твой да самага раньня.

Гуляю з унукам у футбол

Аўстралійская зіма.
Ні марозу, ні сьнегу няма.
Цяплей, чым у чэрвені, у Беларусі —
хаджу басанож, як бусел.
Шорты да калена,
на целе саколка-цяльняшка,
як і ў майго ўнука Ваські.
Ганяем мяча па траве,
качаем хутка-заўзята,
ды я ня спрытны на бягу,
мяча дагнаць не магу.
А Васька, жэўжык рухавы,
гоніць мяч ды крычыць:
«Дзядуля, чаго не гуляеш?
Ты ж столькі гадоў ужо маеш!
А мне ж толькі восем,
і гуляць у футбол пачаў увосень,
калі цётка Марыля
мне гэты мяч падарыла!»
Калі прамахваюся па мячу,
ён лічыць, што я гуляць зь ім не хачу.
— Досыць, унучак, адпачыць я мушу,
сядзем лепш пад старую грушу,
новую казку табе я збаю,
а заўтра зноў у футбол згуляю.

Просьба да ўнука

Я — прычына твайго нараджэньня, унучак.
Каб я не спарадзіў твайго татку,
не было б і цябе.
Помні пра дзеда, мой саколік.
Нашу размову вечна беражы.
Прыйдзе час
і ты прыедзеш у той Край,
дзе народжаны твой дзед -
стань на калені там,
Богу памаліся,
успомні дзедаў табе заповед.

Родныя карэньчыкі
Родныя карэньчыкі —
хлопчыкі, дзяўчаткі.
У мяне вас толькі сем,
ды восьмы — паўзунок Яраслаў —
праўнучак Ярошка
яшчэ на слабенькіх ножках.
Растуць нашчадкі нашага роду,
каб прадоўжыць жыцьцё беларускага народу.
Светлавалосы Ярошка
лезе на калені да прадзеда старога,
каб прылашчыў трохкі,
хоча быць са мною кожнага дня,
ён ведае, што я яму — радня.
У мяне вас восем —
і ўсе харошкі:
першы Алёшка,
другі Міколка,
а трэйці Савасьцяныч,
Аляксандра, Кацярынка,
Гэлька, Васілёк
ды праўнучак Ярошка,
маленькая крошка.
Мне здаецца, я вечна жыцьму,
з вамі дружыцьму.

Ад цябе далёка

Ад цябе далёка,
мілая Радзіма,
У чужым народзе
стаў я нелюдзімы,
да ўсіх абыякі
бядак-небарака.
Мяне тут ня цешаць
чужыя прыгажосці,
самота і скруха
ўрэзаліся ў косьці.
Цяжка я сумую
на гэтай чужыне,
душой занямог я

па сваёй Айчыне.
Хацеў я зьвярнуцца
зь берага чужога,
але многа ўнукаў
трымаюць мае ноі.
Хоць тут, на чужыне,
добра мне жывецца,
але да Радзімы
сэрца й думка рвецца.

Хмаркі нябесныя

Хмаркі нябесныя,
хмаркі свавольныя,
Леціце вы, куды вам хочыцца.
Скіруйце палёт свой
у край мой далёкі,
які Беларусью завецца.
Туды я дайсьці не магу,
а вам гэта лёгка
ізь ветрам папутным
наведаць народ мой пакутны.
Ад мяне перадайце паклон
працавітым, прыгнечаным людзям.
Няхай вольным, шчаслівым
жыцьцём іхняе будзе,
непадеглым, багатым,
без старэйшага брата:
у старэйшага брата
ёсьць свая хата —
няхай на здароўе ў сваёй ён жыве!
Наш жа народ працавіты,
доляй пабіты,
хоча вольна ў сваёй хаце жыць,
са старэйшым братам дружыць!

Не магу забыць

Праходзіць жыццё на чужыне,
дзень за днём,
за гадзінай гадзіна,
за нядзелай праходзіць нядзеля, —
Не праходзяць мае ўспаміны...
Сьніцца дзедаў мне дом
і бабуліны песьні за пражай кудзелі,
клапатлівая маці з чапялою ля печкі,
пах квітучае грэчкі,
бэз лілёвы ля хаты,
дуб стагодні кал маты,
ў палісадніку мята,
чабарок на пагорку
і ў жытнёвых палёх васількі...
Сьніцца бацька-руплівец, які
гаспадарыць на сонцам залітым падворку
і са мною вядзе гаворку...
Гэтых згадак, паверце,
мне ня сьцерці
да самае сьмерці.

Дзе ты?

Дзе ты, мая вясёлая каханка?
Дзе ты, вясновых дзён маіх вакханка?
Пакінула мяне надвечар па вясне
ў чароўным сьне.
Ад той пары яе шукаю па ўсім сьвеце...
Пазнаць жа яе можна па такой прымеце:
яна ў малінавым бярэце,
вочы блакітныя, празрыстыя, як неба,
Бажэсьцьвенная, быццам Геба,
з іскрой агню, і смуткам крыху,
лагодная, ні кроплі пыху.
Цнатлівы нораў мае і нясьмелы.
Ва ўбор адзета бел-чырвона-белы.
А на плячах бялее пелярынка
празрыста-лёгкая, нібы пушынка.
Увішная ды спрытная, як пчолка.

Над безданню вачэй — брывоў вясёлкі.
Трымае на адной руцэ анёлка,
а ў левай — залатая голка.
Галоўка ў касьнічках-вянках праменных,
а позірк сумна-задуменны.
Калі ідзе, сувоі палатна
пад ножкі сьцеляць маёй любай, бо яна
стараго роду і шляхотная абліччам...
маю каханку Беларуссю клічаць.

Надзея

Выгнаньнікі з роднага краю
прыйдуць ізноў у свае хаты.
Яны зьберагуць і мову, і веру, і сьвяты.
Выжылі ў выгнаньні,
выжылі ў змаганьні
астатнія магікане.
Вернуцца на бацькоўскі палетак,
прывязуць з сабой сваіх дзетак.

Аўстралійскі swagman

Цэлы год я ўсыцяж вандрую,
дзень пры дні, бо swagman я.
Чым багаты, тым і рады,
ані жонкі, ані хаты,
Ні кала, і ні двара.
Сам сабе наўме: я — swagman,
ні ад кога незалежны,
мне ж належыць цэлы сьвет.
як хачу, так і прастую,
Дзе хачу, там і начую,
як вясёлы, вольны птах:
у лясах, палях, кустах.
Зоркі мне штоночы сьвецяць.
І хоць часта злыдзень-вечер,
маю куртку прадзімае
і сякуць дажджы мой твар —
знойдзецца заўсёды ніша,

дзе ў сухмені і ў зацішшы
можна сонца дачакаць.
А як выйду я на сонца,
аглядаю сьвет бясконцы.
А як сонца прыпякае,
у цянёк я уцякаю,
дзе так хораша і ўлежна.
Ад усіх я незалежны,
як калісьці Дыяген.
Але ён, нібы ў турме,
начаваў, дняваў у бочцы, —
гэта не пасуе мне:
я люблю абшар, прывольле.
У мяне ёсьць саганок,
трохі цукру, жменя солі,
і запалак карабок,
кубак, лыжка, пачак чаю.
бохан хлеба і бісквіты.
Коўдру лёгкую я маю
засланяцца ад маскітаў,
калі сплю сабе ў цяньку.
Я ня ведаю адчаю.
Усё сваё нашу ў мяшку
за плячыма на кійку.
Аніхто мяне ня крыўдзіць.
Не спыняе паліцэйскі.
Кожны ведае, што swagman
ёсьць сумленны чалавек.
Ён ніколі не крадзе,
дзе захоча, там і йдзе.
Жыве сабе адзінока,
і ад горада далёка.
І хоць нехта скажа: «Swagman
валацуга, абібок!»
Не зважаць — яго зарок.
Ён ня крыўдзіцца на гэта.
Ён нікога не баіцца.
Ён ня курыць цыгарэты
І ня п'е віна і віскі.
Ён ідзе у сьвет няблізкі,
дзе жывуць абарыгены,
яго першыя сябры,
што яму пакажуць рыбы,

і ядомае карэньне,
рачкі-ябі і гарэхі,
чарвякоў із-пад кары.
Не чапае swagman зьвера:
Кенгуру зь ім скача сьмела,
Коала яму таварыш,
А Wombat, як родны брат.
Нават хітрая Лісіца,
нібы родная сястрыца,
паглядзіць яму ў вочы,
падміргне й бяжыць назад.
Кукабара-рагатуха,
перасьмешніца рабая,
ад душы зь яго рагоча —
на яе ён не злуе.
Ціха міма прапаўзаюць
гады, яшчары, вужакі
Кракадзілу ж нашча ў пашчу
хітры swagman не трапляе —
дзе засеў драпежнік, знае.
Толькі дзікія сабакі,
яго ўбачыўшы, у спудзе,
разьбягаюцца, бо людзі
часта дынга б'юць за тое,
што яны авечак душаць.
Swagman сьмела ў далеч рушыць.
А жыцьцё ў яго такое,
што ня робіць ён прыпасы —
самапасам можа жыць.
І ня так, як у Эўропе
прасьмярдзелыя бамжы,
што як збродныя сабакі,
каб пражыць, вядуць раскопы
у кантэйнэрах са сьмецьцем.
Swagman — іншы чалавек:
ён вітае ўсіх на сьвеце,
сам сабе судзьдзя і сьведка,
і вучоны, і мудрэц.
Хоць жыве ён на свабодзе
і, дзе хочыць, там і ходзіць,
як дзікун-абарыген:
Swagman — белы, аўстралійскі,
наш філэзаф Дыяген.

Думкі на зьмярканьні

Прышла сьмяротная навала

Прышла сьмяротная навала,
над краем зноў запанавала,
усё скаваў мароз з Усходу,
зноў цяжка роднаму народу.
Завяя злосная віруе,
людзей, жывёлы не жалуе.

Амін!

Зь Беларусі пачаўся апошні «Исход»:
у няволю падаўся бяздумна народ.
У той інтэграцыі ды фэдэрацыі
дазваньня сканае нацыя,
згіне аб ёй успамін,
скажуць толькі спачувальна: Амін!

Паглядзі на суседзяў

Паглядзі: суседзі-балты
асабняком жывуць у дабрабыце.
Яны здаўна так жылі,
нецаслухмяныя, упартыя былі,
камуны не любілі.
А ты, Беларусь, жыла ў падсуседзях
і хоць мела сваю хату,
а гаспадарыць здала «брату»:
— Як жыцьму бяз боса-брата?
Ці стану я багатай?
Адчыню зноў у камуну дзьверы я
і зажыву, як калісь Бэсэсэрыя.
Нашто мне стары дзедаў сыцяг?
Даўня дзедава «Пагоня»?
Я прывыкла жыць у прыгоне!

Запытаньні

Чаго глядзіце вы?
Чаго заўсёды плачаце толькі?
А вас жа многа столькі:
дзесяць мільёнаў з гакам!

А вы, небаракі,
кажаце ў адчаі:
«Народ мой прадаюць янычары...»
Калі Радзіма гіне,
ты сам у тым павінен.
Чаму ня робіце таго,
што рабіў Кастусь Каліноўскі,
Ігнат Грынявіцкі?
Або румыны з Чаўшэску?
Ды хоць бы й чачэнцы сёння?
Чаму вы ўсе сонныя?
Ня плакацца, не тужыць —
трэба змагацца, каб вольна жыць!

Ой, вярнуся ў родны край...

Ой, вярнуся ў родны край
людзей намаўляці,
каб любілі свой народ,
мову сваёй маці,
шанавалі мазалі,
рукі працавітыя,
і дзяўчатаў маладых
губы сакавітыя,
зьберагалі дзедаў дом,
наказ дружна жыці,
і сакрэт — мудры «залом»,
што рабілі ў жыце,
ішлі дружна на вайну
з маскалямі ў полі:
здабывалі там сабе
права жыць на волі...
Супраць новых крыжакоў
трэба біцца сьмела —
паглядзі колькі крукоў
любых край абсела!
Выганяйма крумкачоў —
тут не мерцьвячына,
ўсе да зброі, як адзін,
за сваю Айчыну!

Мне крыўдна й маркотна

Дарагая мая Беларусь!
Як мне крыўдна й маркотна:
зь цябе сьмяюцца, гаротнай,
мову тваю зьневажаюць,
звычайў не паважаюць...
Ты бываеш заўсёды пакорнай,
на зьнявагу цябе не адпорнай.
Адшчапенцы з твайго народу —
сыны неразумныя й дочкі —
твае разрываюць грудзі
разам і ў адзіночку,
мову тваю паскудзяць,
адракаюцца слоў мілагучных,
чужынцам ідуць у падручныя.
Хай будзе
за гэта ім сорам,
а памруць — дык зямля ім колам!

Чаму?

Чаму ў сваёй хаце вы не гаспадары?
Чаму падмятайлы ў чужым двары?
Падарыў вам Бог незалежнасьць
у Віскулях-Белавежы,
а вы ад яе адракліся,
у Маскву ў парабкі падаліся?
Чыняць над вамі зьдзекі,
твораць над вамі кпіны...
У чым жа вы правінны?
Ці ня людзі вы, не чалавекі,
горшыя ад цяглай скаціны?
Рабы, зьнявольеныя на векі?
Адабралі вашу мову —
усучылі двухмоўе,
каб вы былі бязмоўныя,
не маглі адазвацца
да сястры і да братца...

Калгасная мова

Беларусь! Твая мова — ня ўласная,
не беларуская, а чужая — калгасная.
Ды і сам, беларус, ты — ня ўласьнік,
не зямлі Гаспадар — раб-калгасьнік.

Калі дзьве маткі — бяз носа дзіцятка

Цяпер у Беларусі дзьве мовы.

А там дзе дзьве маткі —
бяз носа дзіцятка!

Яно бязносае, і гарбатае,
але невінаватае:
ні адна матка не даглядае,
адна на адну паглядае!

Матчын дар

Мая мова — матчын дар.
Я шаную яе, як дбайны гаспадар.
Як думаю, так гавару і пішу.
І заўжды з сабою нашу.
У паходзе ён — шлях мне шырокі.
У палёце — моцныя крылы.
У плаваньні — карабель акіянскі.
У нядолі — мой паратунак.
У рабоце — памочнік нястомны.
У адпачынку — крыніца спакою.
У размове — лепшы дарадца.
У застольлі — весялун незаменны.
У небясьпецы — абаронца надзейны.
У думках — дапаможца ідэйны.

Думкі на зьмярканьні

* * *

У маім даўгавечным жыцьці
калі-нікалі й да мяне ў адведкі
прыходзіла шчасьце:
у пэўных варунках,
без падарунка,
як ліхвярка,
сьцярожкім крокам
і неяк бокам...
А ўцякала вельмі шпарка
ды яшчэ з падскокам!

* * *

Ваяжыў па сьвеце ў пршуках зямнога раю.
Ды раю на зямлі няма ад таго самага дня,
як Бог выгнаў Адама і Еву з райскага саду.

З тых часоў мы да сёння няём іхні грэх:
Мы надзённы свой хлеб здабываем у поце,
а жанчыны ў пакутах дзяцей нам раджаюць.

* * *

Усе людзі, усе народы
паходзяць ад сыноў Ноя
зь дзён Сусветнага Патопа:
Ад Сіма — Сіміты,
Ад Хама — Хаміты,
Ад Яфета — Яфеты.
Пра гэта Біблія піша...
Усе народы — браты родныя,
ды нікуды нягодныя —
ненавідзіць брат брата,
нішчыць, забівае заўзята.

* * *

Жыў у Беларусі люд геройскі:
Ігнат Грынявіцкі, Кастусь Каліноўскі...
Зьвяліся яны,
распладзіліся чалавечкі:
дурныя савецкія бараны
ды паслухмяныя авечкі.

* * *

Дні праходзяць так марудна.
Жыць на сьвеце стала нудна.
Час сыходзіць па-маленьку.
Годам мне здаецца дзень.
Я хаджу ледзь-ледзь з кавенькай,
а за мной пахілы цень.
Ноччу ж клічаць на клады
Мяне нашыя дзяды.

* * *

Дзе ты, мая каханая,
мною абраная,
душой мне адданая,
лесам адабраная?

* * *

Ад цяжкіх думак я нібы п'яны,

Стаю з панікай галавой.
Што мне рабіць? Я сам ня знаю.
Я ўсім чужы, я сам сабе ня свой.

* * *

Не прасі, не вымагай, не спадзявайся
у чужых людзей патолі.
Сам працуй і дамагайся
дабрабыту сваёй воляй.
На свае разьлічвай сілы,
на падтрымку сябра,
на свой розум, працавітасць
і надзею ў заўтра.

* * *

Я не пакланяўся Бахусу.
Заўжды цьвярозым быў.
Вось, мабыць, таму так друга жыў.
З багіняй справядлівасці
сяброўства вадзіў.
«Сальве» табе, мая багіня,
жыцьця й справядлівасці тварыцелька
Я годна пражыў свой век!

* * *

Былі мы «прыстрэленыя» заўжды.
Стралялі па нас
многа раз.
Ня столькі чужыя,
колькі свае «браты».
Ці памятаеш ты?

Ашалеў бог Пярун

Ашалеў бог Пярун.
Страляе, перыць ягоны бізун.
І хоць без супынку
дождж лье, як зь вядра,
ён запаліў некалькі будынкаў,
раскалоў дрэва,
забіў гаспадара.
Пагражае зьнішчыць усё і ўсіх,
нібыта ўсё створана зь вялікім грэхам.
Коціцца пагрозьлівае рэха.

Людзі схаваліся пад стрэхі.
Прозяць у страху,
каб Пярун не шалеў,
каб супакоіў свой гнеў.

КАМУНІКАТ.ORG

Як будавалі Штось

Як будавалі Штось

Пачалі будаваць Штось,
будавалі сяк-так,
абьяк,
спадзеючыся на расейскае «авось»,
укрыў і ўкось.
Падмурак быў нетрывалы,
бо цэглы было замала,
цэглу начальства крала,
і архітэктар быў нікчэмны,
і работнік дарэмны.
Будавалі за народныя сродкі
ад «пяцігодкі» да «пяцігодкі»,
ад зары да зары.
А як зьявіліся багатыры
Стаханаў і Ізотаў,
пайшла «ударная работа»
да сёмага пота.
Шмат мільёнаў было «пры дзеле».
працавалі і ў будні, і ў нядзелі,
а нават і ў Божыя сьвяты
працаваў народ заўзяты.
І вырасла Штось — цэлы гмах!
Але... кволае ў нагах.
Выхвалялася Штось:
«Я жывучае,
і магутнае, і бліскучае,
маналітнае,
ў вадно зьлітнае,
я ня Штось там, а Калос!»
Ды, папраўдзе, быў са сьлёз
на крыві той Калос збудаваны,
ды ўнутры дзярмом напханы.
На падпоркі апіраўся,
да пары стаяў сяк-так,
ды аднойчы захістаўся,
здрыгануўся — і няўзнак

Вобзем гримнулі муры...
Толькі ж новыя майстры
хочаць тое Штось ізноў
з друзу ўзьняць —
адно назоў
іншы даць:
«Ня сьвіснуць ракі —
як ня сторчма, дык хоць ракам,
з назвай новай СНД,
Мы паставім небараку!»
Зноў шмат цэгля папсавалі,
і шмат часу змарнавалі,
і рабочых змардавалі...
Вы працуеце дарма:
не падняць таго дзярма!

Лаўрыяты

Вы, «ленінскія» і «сталінскія» лаўрыяты,
былыя «камсамолцы», «арляняты»,
«народныя» й «заслужаныя» пісакі,
«правадыроў» і «генсэкаў» верныя сабакі,
вы пісалі хвалебныя оды й застольныя тосты,
забываючы народ просты.
Пра «дружбу народаў» крычалі,
а пра Курапаты маўчалі.
За верную службу ўручалі
вам ордэны і медалі.
Мелі вы дачы, гаражы, і тоўстыя кашалі.
«Ложкай ікру елі,
на крабаў глядзець не хацелі.
Мільённым накладам кніжкі свае выдаваў.
За ганарары піры даваў.
Цяпер маіх кніжак ніхто не друкуе...» —
гэтак адзін «народны» пісака гаруе.
Тая твая пісаніна «народная»
цяпер адно пад хвост сьвіньням годная.
Страціў ты свайго гаспадара —
ня гаўкаеш зь яго двара.

Была Беларусь рэспубліка

Была Беларусь рэспубліка,
а цяпер яе нямашака,
прадаў яе за рублікі
Лукашэнка Сашка.
Парлямант з размахам маладзецкім,
на чале зь Сямёнам Шарэцкім,
далі на тое згоду:
«Быць аднаму народу!»
Два народы, як народ адзін:
калгас адзін, конюх адзін,
«язык» адзін, сыцяг адзін,
герб адзін і гімн адзін, —
і адзін «господин».
— Гуляй, Ванька, наша ўзяла!
Сядай да стала!
Водку п'ямо, ямо сала —
во, жытуха настала!
Во, як уежна і ўлежна —
і ўсё нам належыць!
Чаго ж толькі пратэстуюць,
дэманструюць, лемантуюць
розныя «недабіткі» гэтак адчайна?
Чаго Беларусь велічаюць?
ССР жа — наш Месія,
што азначае
«Современная Суверенная Россия»!

Маналёг прэзыдэнта

Я ўладу атрымаў у краі нашым,
што большая за царскую калісьці.
Раблю цяпер усё я для карысьці
сваёй і вашай.
Я для вас прыдумаў
і новы герб, і новы сыцяг, а старажытны
адкінуў прэч, бо ён такі няўжытны.
І хоць жыццё я ваша не палепшыў,
а нават што было — і тое сьпепшыў,
але ж таму, што я зрабіў, і Гітлер,

кумір мой, пазайздросьціў бы, напэўна...
Што ж, я за Гітлера вышэйшы буду,
ягоную навуку не забуду.
У «мудрага правадара народу»
таксама ўзяў я верную мэтоду,
як рэфэрэндумы праводзіць, каб да ўлады
з пашанай ставіліся дурні-беларусы,
каб іх трымаць у страху пад прымусам.
З парляманту зрабіў я дзьве палаты,
і пасадзіў там кума, свата, брата,
каб за мяне усімі чатырма
галасавалі аднадушна і заўзята.
Непаслухмяным жа і розным дэмакратам,
каб мой народ не баламуцілі дарма,
Я гумкі дам і пасаджу за краты —
хай іх перавыхоўвае турма.
А паслухмяным дам аўтамабілі,
кватэры, дачы, каб мацней любілі,
таго, хто хутка будзе імператар,
а калі не — дык хоць бы губэрнатар
ці віцэ-прэзыдэнт усёй Расеі.
Дасьць Бог, яшчэ зусім не аблысею,
дайду да самага Крамля,
а там будзе маёй уся Зямля.
Зюганаву вазьму сабе ў падмогу,
бо зь ім у нас адна дарога
у рынкавы сацыялізм,
дэмакратычны камунізм.
А там і Жырыноўскі дапаможа,
імперыю маю прымножа
за кошт Фінляндыі ды Польшчы,
каб царства мае было большым,
чым пры Раманавых ці Гарбачове,
які гуляка быў, гультай і хлус,
і разваліў вялікі наш Саюз.
Трыумвірат мы створым свой маскоўскі:
Зюганаву — Лукашэнка — Жырыноўскі.
Спачатку Ельцына на адпачынак
адправім мы па той прычыне,
што ён нягелмы, хваравіты
і алкаголем ўшчэнт разьбіты.
І Думу не прымусім доўга думаць —
адправім па дамох бяз шуму і бяз суму.

Чубайсу абскупём мы рыжы чуб,
ён больш за ўсіх нялюб.
На возера Байкал, каб не забыўся плаваць,
нам давядзецца Лебедзя адправіць.
А Чарнамырдзіна чырвоным падфарбуем —
ён зробіцца ураз Чырвонамырдзін.
Ну, а з Лужковым мы даўно сябруем —
яго мы не пакрыўдзім...
Вось так я, выхадзец са шклоўскага калгаса,
і самы першы ў Беларусі
на трон маскоўскі ў Крэмль прарвуся.
Быў прадсядацелем, а стану я царом —
і заживём ладком!

КАМУНІКАТ.ORG

Зьмест

Настальгія па каранях. Алег Аблажэй

УСПАМІНЫ

Мая адысея

- o Бабруйск. Юнацкі дом. Прафтэхшкола мэталістаў
- o Менск. Пачатак творчасьці. Беларускія пісьменьнікі
- o Паездка на галодную Ўкраіну. Нарыс «Чорнае золата»
- o Пачатак вучобы ў БДУ й пачатак трагедыі
- o Далейшая вучоба. Настаўнічаньне ў «лікбезе». Звесткі пра асобных выкладчыкаў БДУ
- o Настаўнічаньне ў АБВШ. Навуковая праца ў архіве Адміралцейства. Заканчэньне вучобы ў БДУ
- o Праца ў дзесяцігодцы ў Капцэвічах
- o Служба ва Ўральскай Вайскавай Акрузе
- o Сьвярдлоўск — Уфа — Цюмень
- o На фронце
- o У палоне
- o У лягеры Вустраў
- o У Менску
- o Адступленьне. Зноў у Нямецчыне
- o Пераезд у Аўстралію. Першыя ўражаньні
- o Жыцьцё ў Аўстраліі
- o Эпілёг

АПАВЯДАНЬНІ

- o Цётка Мар'я
- o Каму «гарохі»?
- o «Шлёма»
- o Джузепе Медура
- o Сяброўская гутарка ў «Робін Гуд»

ВЕРШЫ

Маё юнацтва зацямнілі хмары...

- o Маё юнацтва зацямнілі хмары
- o Як быў я малады
- o Яны
- o Цюмень
- o Уцёкі
- o Празь сьлёзы
- o Мая Неферціці

- o Цябе няма
- o Успаміны
- o Менск

У эўкаліптавым лесе

- o Я хацеў бы
- o Бярозка-эмігрантка
- o Аўстралійскія зязюлі
- o Пацыфік
- o Гуляю з унукам у футбол
- o Просьба да ўнука
- o Родныя карэньчыкі
- o Ад цябе далёка
- o Хмаркі нябесныя
- o Не магу забыць
- o Дзе ты?
- o Надзея
- o Аўстралійскі swagman

Думкі на зьмярканьні

- o Прыйшла сьмяротная навала
- o Амін!
- o Паглядзі на суседзяў
- o Запытаньні
- o Ой, вярнуся ў родны край
- o Мне крыўдна й маркотна
- o Чаму?
- o Калгасная мова
- o Калі дзьве маткі — бяз носа дзіцятка
- o Матчын дар
- o Думкі на зьмярканьні
- o Ашалеў бог Пярун

Як будавалі Штось

- o Як будавалі Штось
- o Лаўрыяты
- o Была Беларусь рэспубліка
- o Маналёг прэзыдэнта

Шаўцоў, Сымон
«Мая адысея»

Вільня, 1999
рэдактар **Алег Мінкін**
мастацкі рэдактар **Алег Аблажэй**
макет і вёрстка **Віктар Корзун**

Выдавецтва беларусаў Літвы «Рунь»
Zygimantu g. 12-3, 2001 Vilnius, Lithuania
Надрукавана з арыгінал-макету ў друкарні «Vilspa»
Virsuliskiif, sk. 80, 2056 Vilnius, Lithuania
Наклад 1000
Замова